

Ф.Г. Турченко
В.М. Мороко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник
для 9-го класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2009

ТЕМА 1

ТЕМА 2

ТЕМА 3

ТЕМА 4

ТЕМА 5

ТЕМА 6

ТЕМА 7

ТЕМА 8

ТЕМА 9

ББК 63.3(4УКР)47я721
Т 89

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

У підручнику використано методику розвитку
критичного мислення *С.О. Терна*

Незалежні експерти:

Янишин Б.М., кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інституту історії України НАН України;
Мацейків Т.І., кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник Інституту педагогіки АПН України;
Власенко В.М., кандидат історичних наук, завідувач кафедри істо-
рії Сумського державного університету;
Іванко А.Б., кандидат педагогічних наук, заступник директора
Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної
освіти ім. В. Сухомлинського;
Валентій Л.І., заступник директора ЗОШ № 52 м. Херсона.

Відповідальні за підготовку підручника
до видання:

Євтушенко Р.І., головний спеціаліст МОН України;
Галегова О.В., методист вищої категорії Інституту інноваційних
технологій і змісту освіти.

Турченко, Ф.Г.

Т 89 Історія України. : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко. – К.: Генеза, 2009. –
352 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-504-921-0.

У підручнику подано систематизований виклад історичних
подій і аналіз процесів, що відбувалися в Україні наприкінці
XVIII — у XIX ст. У тісному зв'язку з модернізаційними проце-
сами і становленням індустріального суспільства розглядається
українське національне відродження. Авторами запропоновано
методичний апарат із розгалуженою системою питань і завдань,
використано методику критичного мислення. У виданні вміщено
різноманітні ілюстрації, історичні карти і документи, словник
термінів, хронологічну таблицю.

ББК 63.3(4УКР)47я721

ISBN 978-966-504-921-0

© Турченко Ф.Г.,
Мороко В.М., 2008
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

ТЕМИ:

Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Модернізація українського суспільства в середині – другій половині XIX ст.

Національна ідея. Український культурницький і політичний етапи визвольного руху.

Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

Культурне життя України у другій половині XIX ст.

Наш край наприкінці XVIII – у XIX ст.

ВСТУП

Шановні друзі!

Перед вами – підручник з історії України, за яким ви будете навчатися в 9 класі. У ньому подано систематичний виклад подій і аналіз процесів, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. Хронологічно цей період охоплює події від втрати Україною залишків автономії у складі Російської імперії – до кінця XIX ст., коли почали формуватися українські політичні партії, які у своїх програмах ставили питання про відновлення національної державності.

Остаточна поразка України в боротьбі за збереження залишків власної державності наприкінці XVIII ст. співпала в часі з ліквідацією Речі Посполитої. Українські землі, які довгий час входили до складу цієї держави, стали частиною двох імперій – Російської та

1

2

3

4

5

6

7

8

3

9

Австрійської. Вся Наддніпрянина (Лівобережна, Південна і Правобережна Україна) опинилася у складі Росії, а Західна Україна (Галичина, Буковина і Закарпаття) – у складі Австрії. 80% українців жили в підросійській Україні, 20% – у підавстрійській. Кордон між двома імперіями проходив по р. Збруч. У XIX ст. істотних територіальних змін Україна не зазнала, хоча тоді у світі проходили бурхливі процеси, що суттєво змінили його політичну карту. Зокрема відбулася Французька революція, після якої Європа поринула у вир наполеонівських війн, а далі пройшла через вогонь декількох революцій. На неосяжних просторах Нового Світу, в Латинській Америці постали самостійні держави. У Північній Америці після випробувань громадянською війною почали свій стрімкий злет Сполучені Штати Америки.

І хоча Україна не перебувала в епіцентрі європейських історичних процесів і, як залежна країна, не могла на них прямо впливати, протягом XIX ст. вона невпізнанно змінилася. Як і в інших країнах Європи, на її території вирости великі міста, були побудовані залізниці, морські та річкові порти. За останнім словом європейської техніки оснащувалися металургійні заводи. Донбас став одним з найбільших кам'яновугільних басейнів Європи. Вироблений на заводах України цукор і вирощений на її полях хліб продавався по всьому світі. Підвищився життєвий і освітній рівень людей. За площею і чисельністю населення Україна належала до найбільших країн Європи. Українська література і мистецтво поповнювали скарбницю світової культури.

Усі ці досягнення стали результатом внутрішньої еволюції України, насамперед, корінної зміни її економічної системи. Свій вплив справляли і зовнішні фактори – як з боку Російської і Австрійської імперій, так і з боку незалежних країн Західної Європи, які стояли на вищому рівні розвитку. Як наслідок, засноване на ручній праці сільськогосподарське і кустарно-ремісничє господарство України, у якому було зайнято більшість населення, стало розпадатися, поступаючись місцем машинному, промислового. Це викликало перетворення у всіх інших сферах життя.

У підручнику детально аналізуються ці процеси та розкриваються їх соціально-політичні й духовні наслідки.

Вивчаючи в цьому році історію України, ви натрапите на *нові терміни*, які дозволять вам краще зрозуміти складні процеси, що відбувалися наприкінці XVIII – у XIX ст. Вони розроблені вітчизняними й зарубіжними науковцями в останні десятиліття. Тепер до цих надбань світової науки долучаєтесь і ви.

■ Криза аграрно-ремісничої цивілізації та утвердження індустріального суспільства

Наскрізною темою, яка проходить через весь підручник, є криза *аграрно-ремісничої цивілізації* і формування *індустріального суспільства*.

Ці два процеси взаємно обумовлені. Суспільний розвиток викликав природне зростання різноманітних потреб держави, різних соціальних груп і окремих осіб, а стара економічна система, основу якої становило аграрно-ремісниче господарство, що ґрунтувалося на малопродуктивній ручній праці і переважно натуральному господарстві, не могла їх задовольнити. Суспільство вступило в період гострої кризи. У той же час накопичення знань і досвіду відкривали перспективу для подолання цієї кризи. Відбувся промисловий переворот, у результаті якого аграрно-ремісничу цивілізацію, яка панувала в Європі багато сотень років, заступало індустріальне суспільство, основу якого складає масове машинне виробництво товарів для продажу. Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Західній Європі починається ера машин.

Перехідний період від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства називають *модернізацією* (від франц. модерний – сучасний; зміни у відповідності з вимогами сучасності). Власне, **модерна** (говорять також: **нова**) епоха всесвітньої історії почалася ще в XVII ст. У XVII–XVIII ст. зміни накопичувалися поступово, а у XIX ст. історичний процес прискорився, супроводжуючись стрімкими перетвореннями (інколи говорять: *трансформацією*) економіки, політики, соціального складу суспільства та світогляду людей.

В аграрно-ремісничому суспільстві найважливіше значення надавали засвоєнню досвіду попередніх поколінь, а знаряддя праці не змінювалися століттями. Індустріальне суспільство диктує необхідність безперервного технологічного оновлення. Були винайдені нові джерела енергії та нові, більш ефективні способи її використання. Наукові відкриття, значна частина яких припадає на останню третину XIX та початок XX ст., суттєво змінили обличчя цивілізації: з'явилися електричне освітлення, радіо, телефон, телеграф, повітроплавання, кінематограф, автомобіль та ін. Становлення індустріального суспільства супроводжувалося поширенням продукції на продаж, вільнонайманій праці та конкуренції, розвитком світової торгівлі. Відбувалися значні зміни в організації виробництва. Економічні відносини цього періоду, побудовані на пануванні ринкових відносин і вільній конкуренції, отримали назву капіталістичних. **Капіталізм** – суспільно-економічний лад, заснований на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі.

■ Особливості модернізаційних процесів в Україні

Разом з іншими країнами Європи в епоху модернізації вступила й Україна. Масштабні війни XIX ст. оминули її. Революція 1848–1849 рр. поширилася лише на Західну Україну. Натомість XIX ст. – це період складної внутрішньої трансформації України, становлення на її теренах промислового виробництва, поширення ринкових відносин, зростання міст, розпаду станового суспільства, формування нових соціальних груп, розвитку освіти, літератури, мистецтва й науки.

У зв'язку з відсутністю власної держави і розподілом її території між Російською і Австрійською імперіями, модернізація в Україні в порівнянні з країнами Західної Європи і Сполученими Штатами Америки набула певних особливостей. Так, промисловий переворот в Україні відбувся із запізненням на півстоліття, а індустріалізація охопила, головним чином, ті галузі промисловості, які постачали ресурси імперіям. Це сталося внаслідок цілеспрямованої політики імперських режимів, які уповільнювали модернізацію України й спотворювали її соціальний склад: українці складали абсолютну меншість у тих верствах населення, що визначали поступ суспільства вперед, а саме – промисловці, робітники та інтелігенція.

Однак це не вплинуло на сутність і спрямованість розвитку України, яка в XIX ст. змінювалася відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій.

■ Національне відродження – формування модерної української нації

У тісному зв'язку з модернізаційними процесами і становленням індустріального суспільства в підручнику розглядається **українське національне відродження**.

Національним відродженням називають культурно-політичний процес, у ході якого етнос (народ) **починає відчувати себе як нація** – територіально об'єднана етнічна спільнота, що усвідомлює історичну, культурну та економічну єдність, має спільне бачення майбутнього.

Національний рух на арену суспільного життя України вийшов у XIX ст. Саме тоді українське населення вперше потрапило в умови ринкових відносин і зазнало їх глибокого, благотворного впливу. Ринок формував у людей ініціативу, робив їх динамічнішими, породжував нові інтереси, пробуджував **почуття громадянської і національної гідності**. З'явилися окремі люди та цілі групи, які пропагували ідею об'єднання українців в єдине ціле з метою створення власної держави. У процесі **національного відродження** забите, неписьменне українське населення перетворювалося в націю з усіма ознаками,

характерними для інших європейських спільнот. У XIX ст. український етнос починає усвідомлювати свою єдність і прагне самостійно вирішувати власну долю.

Історики на підставі багатьох фактів довели, що процес національного відродження проходив протягом трьох етапів: *першого – академічного (наукового), другого – культурницького (українофільського) і третього – політичного.*

На *першому етапі*, який почався після втрати автономії і продовжувався до середини XIX ст., українці, як окремий етнос (народ), стають об'єктом уваги невеликої групи освічених людей, що збирають і публікують українські народні пісні, казки, легенди, досліджують звичаї і вірування, пишуть історичні трактати і художні твори. Дослідники відкривають для себе факт існування українського народу з його мовою, історією і культурними особливостями.

На *другому етапі* – культурницькому (українофільському) – виникають видавничо-культурні, просвітницькі, музейні, археографічні (такі, що публікують документи) та ін. заклади й організації. Йде поширення і вивчення вже зібраної спадщини, а також тієї, що продовжує збиратися. Узагальнюється історичний і політичний досвід, формуються теоретичні підстави для створення перших політичних партій. Національна самосвідомість проникає в ширше коло освіченого населення. Другий етап продовжується до середини 90-х років XIX ст.

На *третьому етапі* – політичному – національний рух вступає у *стадію масової боротьби*, а його представниками висувається вимога суверенітету нації у формі автономії або незалежності.

Саме в контексті трьох етапів розглядається визвольний рух у підручнику.

Українське національне відродження пов'язане з процесом державотворення. Об'єктивні умови для створення власної держави були сприятливими. Територія України не поступалася площі великих європейських держав. Україна мала працьовитий народ, родючі чорноземи, родовища корисних копалин і вигідне географічне положення. Більшість населення склали українці. Поряд з ними, століттями в Україні жили представники інших народів. Це створювало умови для обміну життєвим досвідом, культурними надбаннями, навиками господарювання і сприяло формуванню в населенні почуття толерантності, взаємоповаги.

Разом з тим існували й значні перепони на цьому шляху. Українська нація була неповною, оскільки не мала власної провідної верстви, яка б стала носієм політичної свідомості. Українська шляхта й козацька старшина у свій час

русифікувалися й полонізувалися, перестали перейматися інтересами України. Останні її проукраїнські виступи відбулися в першій третині XIX ст. Поступово як провідна верства почала стверджуватися українська інтелігенція. Але вона була політично слабкою, малочисельною, що позначилося на характері та результатах національно-визвольного руху, значно його послабивши.

Отже, розвиток України в XIX ст. відбувався відповідно до загальноєвропейських процесів: проходила модернізація суспільства в усіх сферах життя. В економіці відбувся промисловий переворот і бурхливо розвивалися капіталістичні відносини; у соціальній сфері утвердилися нові класи: буржуазія та робітники; модернізувався побут людей; у духовній – докорінно змінилася психологія та світосприйняття людини: вона стала мобільнішою та швидше пристосовувалася до змін; у політичній – виник національний рух, у ході якого формувалася модерна українська нація, що виступала за створення власної держави. Не випадково саме в XIX ст. народилися рядки українського національного гімну: **«Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля».**

Про все це ви прочитаєте в підручнику.

Бажаємо вам успіхів у вивченні історії своєї Батьківщини!

■ Перевірте себе

1. Які політичні процеси відбувалися в європейській і світовій політиці в XIX ст.?
2. Які зміни, що відбулися в Україні, свідчили про те, що її історичний розвиток не випадав із загальноєвропейського контексту?
3. Покажіть взаємообумовленість процесів кризи аграрно-ремісничої цивілізації й утворення індустріального суспільства.
4. Як змінювалося життя людей внаслідок модернізації?
5. Що відрізняло людину індустріального суспільства від ремісничо-аграрного?
6. Який статус мала Україна наприкінці XVIII – у XIX ст.?
7. Який зміст вкладається в поняття «національне відродження»?
8. Що пробуджувало в українців почуття національної гідності?
9. Який зв'язок простежується між модернізацією та націотворенням?
10. Які особливості мав процес становлення індустріального суспільства в Україні?
11. Назвіть етапи українського національного відродження.

12. Покажіть взаємозв'язок українського національного відродження з процесом державотворення.
13. Охарактеризуйте труднощі на шляху українського державотворення.

**ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИ****Чеський історик Мірослав Грох про етапи (фази) національного відродження в Європі**

Чеський історик Мірослав Грох поділив навидовиж подібний перебіг більшості європейських національних рухів на три фази. У фазі А пробуджувався вчений інтерес невеликої групи освічених осіб до мови, історії та фольклору певної етнічної групи. Після цієї фази культурного пробудження настає фаза національної агітації (фаза Б). Тут метою групи патріотів є несення національної свідомості поміж різні групи населення, їх мобілізація та інтеграція в національне суспільство. У разі успіху фази Б національний рух входить у фазу В – фазу масового руху, коли національною самосвідомістю охоплена велика частина етнічної спільноти й метою її стає політична автономія. Ці три фази, хоча й простежуються майже в усіх європейських національних рухах, відбувалися, проте, не одночасно. Внаслідок відносної соціально-економічної відсталості Росії та самодержавної форми правління в ній, національні рухи охопили її пізніше, ніж решту Європи, причому в межах Російської імперії перехід з однієї фази в наступну відбувався засадничо в напрямку із заходу на схід. Традиційні династійно-імперські принципи мали велику інтегруючу силу, і лише поступово національні ідеї змогли успішно конкурувати з ними.

Джерело: Каппелер Андреас. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад.* – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 166–167.

Запитання і завдання

1. Чи можна стверджувати, що етапи українського національного відродження були тотожні загальноєвропейським?
2. Що стримувало розвиток національного руху в підросійській Україні?

1

Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.

ТЕМА Творче завдання до теми
Чому початок формування
модерної української нації при-
пав на першу половину XIX ст.?

§1

Визрівання умов для розгортання
національного відродження

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли в Україні існувала автономна гетьманська держава? 2. Якою була доля провідної козацької верстви в Україні?

Творче завдання

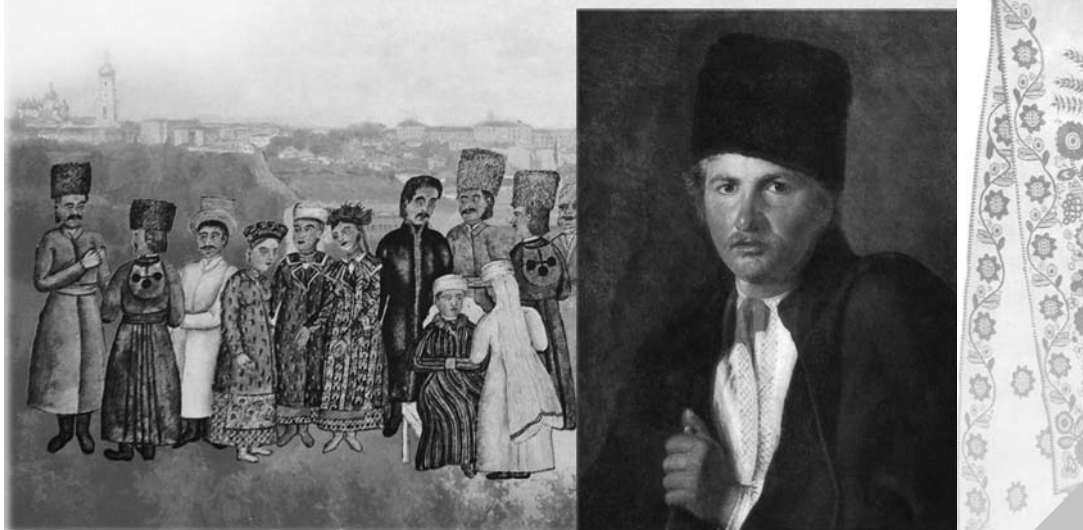
З'ясуйте, що ускладнювало формування модерної української нації та що сприяло йому?

1. Від етносу до нації

На рубежі XVIII–XIX ст. розпочався процес перетворення українського етносу (народу) в націю. Цей процес визначав основний зміст суспільно-політичних змін, що відбувалися протягом усього століття і вже в XX ст. привели до утворення незалежної держави.

Характерні особливості *донаціональних* спільнот (родоплемінних об'єднань, народностей) формуються *стихійно*, передаючись від покоління до покоління з материнською мовою, звичаями, усною народною творчістю, виробничим та іншим колективним досвідом. У зв'язку з тим, що етнос (народ) інколи розселяється на великих територіях, де існують неоднакові природно-кліматичні та інші умови, з часом у різних регіонах (районах, областях) накопичуються істотні місцеві етнічні особливості, відмінності, формується *етнічна різномірність*. Етнос стає нацією, коли ця різномірність долається.

10

Але це не стихійний процес. Формування нації неможливе без участі еліти – представників освічених верств суспільства.

Поміркуйте Чому у формуванні нації особливе місце належить її освіченій верстві?

У боротьбі за збереження українців як окремого етносу і своїх власних позицій у ньому елітою задумується, розробляється й уточнюється відповідно до конкретно-історичної ситуації план, який історики називають *«український проект»*. Для його реалізації потрібні були цілеспрямовані дії політиків, преси, закладів культури, літератури, культурно-освітніх товариств, що забезпечують подолання етнічної *різномірності*. Водночас відбувається посилення і поглиблення економічних зв'язків між регіонами, в яких розселені представники даного етносу.

Різні його регіональні групи зливаються воедино, в результаті чого формується відчуття *національної єдності* й з'являється нова нація. Як тільки в колишній Гетьманщині, Правобережній, Південній і Західній Україні їх корінні мешканці почали говорити: *«ми – українці»*, – тоді й постала українська нація.

2. Труднощі українського націотворення

Якщо народ має свою державу, то питаннями створення умов для формування нації зайняті її урядовці, вчені, національна школа, церква, газети, заклади культури. Так, наприклад, було в незалежних країнах Західної Європи, уряди яких у XIX ст. вели послідовну політику, спрямовану на мовно-культурну уніфікацію населення, на послаблення діалектичних та інших

відмінностей в окремих регіонах, на пропаганду загальнодержавного патріотизму, на формування в кінцевому підсумку модерних націй.

В умовах бездержавності процес націотворення ускладнюється. Особливо це на собі відчув український народ, який наприкінці XVIII ст. втратив залишки автономного устрою.

Імперські уряди заперечували окремішність українців. Російська держава та її правлячі верстви вважали українців частиною росіян. Усіх мешканців колишньої Речі Посполитої її спадкоємці зараховували до поляків.

І Росія, і Австрія підтримували регіональну роз'єднаність українських земель. Власні назви історичних областей України російською імперською волею були замінені на Малоросію, Південно-Західну Росію і Новоросію. Те ж відбувалося і в підвладній Австрії Східній Галичині (Галицькій Русі), Буковині та Закарпатті.

Оскільки самі поляки наприкінці XVIII ст. втратили власну державність, можливості їх політичної еліти стримувати український визвольний рух були обмежені. Але надія на відновлення польської держави з Україною у її складі залишалася. Інша справа царська Росія. Прояви української окремішності в цій імперії сприймалися вкрай агресивно й викликали переслідування. Зі свідомості українців намагалися витравити пам'ять про їхню історію, славу предків і одночасно нав'язати уявлення про культурну меншовартість у порівнянні з російським народом.

Поміркуйте Чому уряди Російської та Австрійської імперій вороже сприймали спроби українців захистити свою самобутність?

Усе це були елементи **«російського проекту»** облаштування імперії і **«польського проекту»** відновлення Речі Посполитої.

Оскільки ці спроби не давали очікуваного наслідку й українці продовжували вперто триматися традиційних звичаїв, послугуватися рідною мовою, питання про політику щодо українців, так зване **«українське питання»**, перетворилося для Російської та Австрійської імперій у вічну проблему, «головний біль» їх правлячих класів.

Відсутність держави інколи компенсувалася інтенсивною націотворчою діяльністю еліти, зокрема інтелігенції, яка приносила в середовище етносу національну свідомість. Так було в поляків, дворянство яких (шляхта) не зазнало денаціоналізації і зберегло свої економічні, а почасти й політичні позиції, наприклад, в органах самоуправління. Становище українців по обидві сторони російсько-австрійського кордону ускладнювалося відсутністю національної еліти, достатньо чисельної та

організованої для захисту інтересів свого народу. Українці на рубежі XVIII–XIX ст. перетворилися в селянський народ.

Прості люди стихійно зберігали традиційну духовність. Вони з покоління в покоління дотримувалися своєї мови і давніх звичаїв, відтворюючи український етнос з усіма його характерними особливостями і тим самим зберігаючи можливість для його перетворення в націю в майбутньому. Але через неосвіченість і зануреність у важку повсякденну боротьбу за фізичне виживання самі вони не могли ініціювати й очолити процес національного відродження.

Староукраїнство – колишня козацька еліта, покірно відходило в минуле, зливалося з російським дворянством і польською шляхтою, хоча за його зовнішньою покірністю режиму ховалися залишки патріотизму, гордості за героїчну минувшину, ностальгічний жаль за втраченими правами. Однак взяти на себе розв'язання проблеми українського націотворення воно не мало ні бажання, ні можливостей.

Та поступово на історичну арену виходило українство Нового часу. Цьому сприяли процеси модернізації, тому нове українство називають також *модерним українством*. Окрім нечисленних патріотично налаштованих представників колишньої козацької старшини, його основу склали освічені інтелектуали – інтелігенти, які взяли на себе історичну місію будителів національного духу.

3. Історична пам'ять як чинник формування національної свідомості

Втрата українцями власної еліти і перетворення їх у *селянський народ* загальмували, але не зупинили процес націотворення. Їх здатність до перетворення в *модерну націю* збереглася. Запорукою цього стала *історична пам'ять*, яка вважається найсуттєвішим чинником формування національної свідомості.

Поміркуйте Які події збереглися в історичній пам'яті українців? Як вплинула історична пам'ять на національну свідомість?

Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем.
Аркуш з альбому «Из украинской старины»

Пам'ять про історичне минуле народу, його героїв і антигероїв, про перемоги, поразки та інші видатні події (*історична пам'ять*) завжди залишалася у свідомості українського народу. Події історичного життя найяскравіше відбилися в його чарівних думках, піснях, хвилюючих легендах і переказах та передавалися з покоління в покоління. Про минуле постійно нагадували українцям співаки-кобзарі, які разом зі своїми поводириями мандрували Україною.

Особливо добре закарбувалося в народній пам'яті українців козацьке минуле.

Оспівані в народній творчості звитяжні борці за Україну збуджували глибокі почуття любові до рідної землі та її минулого. З народних дум поставав мужній, нескорений Байда, який навіть у смертельних муках знайшов у собі сили, щоб пустити гостру стрілу в турецького султана. У народній пам'яті жили перемоги козацької зброї, якою тривалий час була забезпечена свобода від іноземного панування. У пісні про М. Кривоноса і Б. Хмельницького співалося:

*Загнали панів геть за Віслу,
Не вернуться і в три роки...*

В піснях і думках подвиги народних улюбленців прямо пов'язувалися зі збереженням України як єдиного цілого, як краю, у якому повинен владарювати український народ. Наприклад, через пісню про битву під Жванцем рефреном проходять рядки:

*Виходь, виходь, пане гетьмане,
У жванецьке поле,
Чи то наша буде Україна,
Чи твоє Подолле?*

Відкладена у масовій свідомості народу, пам'ять про героїчні козацькі часи стала надійною основою збереження українців як окремого етносу, а пізніше – формування їх національної самосвідомості.

4. Дослідження національних ознак українців засобами фольклору та етнографії

Етнографія – наука, що вивчає походження, склад, географію розселення, матеріальну і духовну культуру народів, їх усну народну творчість, побут; мала особливу популярність в Україні в першій половині XIX ст.

Поміркуйте Чому патріоти української землі захоплювалися дослідженням фольклору та етнографії?

Зокрема, багатьох дослідників полонила пісенна творчість українців, яка чітко характеризувала їх етнічні особливості, що відрізняють їх від інших спільнот.

Першим дослідником і видавцем українських народних дум став грузинський князь за походженням **Микола Цертелєв**, уродженець України, який закохався в українську старовину (1790–1869). Понад десять років він збирав і досліджував український фольклор – колективну творчість народу. Підсумком його роботи стала публікація 1819 р. збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен», яка містила думи і пісні, записані від кобзарів на Полтавщині.

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору зробив випускник Московського університету і перший ректор Київського університету **Михайло Максимович (1804–1873)**. Виходець зі старшинського роду на Полтавщині, він доклав значних зусиль для збереження народнопісенної спадщини земляків. Цій справі прислужилися пісенні збірки, котрі М. Максимович у 20–30-ті роки XIX ст. видав у Москві та Києві. У фольклорі вчений вбачав поетичний вияв народних почуттів і прагнень і таким чином хотів ознайомити широкий загал з національним характером українців.

Багатогранну пошукову діяльність проводив **Ізмаїл Срезневський (1812–1880)**. Будучи студентом, а згодом професором Харківського університету, він на все життя захопився українським фольклором. По селах Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини І. Срезневський записував пісні й звичаї, які разом з власними коментарями опублікував у 1833–1838 рр. у збірниках «Запорожская старина».

Серйозну народознавчу роботу на Полтавщині проводив **Іван Котляревський (1769–1838)**. Він був неперевершеним знавцем народного одягу, їжі, ігор, музики, звичаїв, обрядів, сімейного побуту тощо. Надалі цю інформацію він використав у своїй літературній творчості, зокрема у знаменитій «Енеїді».

С. Світославський. Київ середини XIX ст.

Після відкриття Київського університету значним науковим центром українознавства став Київ. Відповідна робота поживалася після створення у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Її члени розшукували в Україні та за її межами документальні матеріали з історії України й друкували їх.

У 1845 р. в Тимчасовій комісії почав працювати **Тарас Шевченко**. Під час історико-етнографічних експедицій по Україні він зібрав велику кількість матеріалів про культуру українців, записав низку пісень і дум, зробив замальовки народного життя.

На західноукраїнських землях значні досягнення у справі фольклористики пов'язувалися з діяльністю **Зоріана Доленга-Ходаковського (1784–1825)**. У пошуках народних пісень він у 1814–1818 рр. обійшов ледь не всю Польщу, Білорусію, а також Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину. З. Доленго-Ходаковський записав близько 3000 пісень, з яких 1400 українських. Не маючи змоги друкувати матеріали на Батьківщині, він переселився до Москви. Частина його фольклорного доробку була опублікована в пісенних збірниках М. Максимовича.

У 30-ті роки XIX ст. центр українознавчого руху в Австрійській імперії перемістився до Львова. Пробудженню національної самосвідомості галичан сприяла фольклорно-збиральницька робота **Маркіяна Шашкевича (1811–1843)**, **Івана Вагилевича (1811–1866)** і **Якова Головацького (1814–1888)**, відомих як «Руська трійця».

5. Пошук науково-історичних підвалин української окремішності

Вивчення фольклору і етнографії переконало дослідників, що українці є унікальним народом з власною оригінальною культурою, яка вирізняє їх від сусідніх національних спільнот – росіян і поляків.

Звернення до історії цього народу привело до ще радикальніших висновків.

Однією з найпопулярніших книг про історію України в перші десятиліття XIX ст. стала «**Історія Русів**» невідомого автора; у рукописному вигляді вона довгий час передавалася з рук в руки. Названа праця доводила, що саме Україна була законною спадкоємицею Київської Русі й мала власну багату та відмінну від російської історію. Автор ставив питання про поновлення історичної справедливості щодо українського народу «за кров... пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві...». Цю працю відомий український історик Олександр Оглоблин назвав «Декларацією прав української нації, ...вічною

книгою України». Існує також точка зору, що на формування особистості українського пророка XIX ст. Т. Шевченка «Історія Русів» справила більший вплив, ніж Біблія. Мабуть, вищої оцінки «Історії Русів», а разом з тим його талановитому та патріотично налаштованому автору дати вже не можна.

У 1822 р. у Москві була видана чотири томна «История Малой России», яку написав виходець з Чернігівщини **Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850)**. Дослідник переконливо засвідчив багатовікову тяглість української історії, зробив наголос на періоді, коли Україна була автономною, обґрунтував давнє походження й особливі права козацької старшини.

Визнання здобула п'ятитомна «Історія Малоросії» **Миколи Маркевича (1804–1860)**, видана в Москві у 1842–1843 рр. На відміну від своїх попередників, двигуном історії й виразником інтересів всього народу М. Маркевич вважав козацьку старшину. Вперше в історичній науці головною дійовою особою історії став не правитель – одна панівна особа, а головна верхівка суспільства, що відстоювала автономію козацької держави.

Поміркуйте Яку роль відіграли історичні дослідження у процесі формування модерної української нації?

Написавши ці та інші книги, освічені представники нової української еліти дали наступним поколінням українців переконливе свідчення того, що Україна не лише має славне державницьке минуле, а й заслуговує на майбутнє.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Кінець XVIII – початок XIX ст. став відправною віхою процесу формування модерної української нації. Визрівали умови для розгортання національного відродження. Окремі представники козацької еліти, інтелектуали різного національного походження, вивчаючи усну народну творчість, етнографію, відкрили для себе факт існування українського

Дмитро Бантиш-Каменський, історик і етнограф. *Історію України він досліджував спираючись на архівні джерела.*

народу з його унікальною культурою. Вони опублікували історичні дослідження і збірники пісень, дум, переказів та інших зразків усної народної творчості, які засвідчили, що українці є окремим народом, істотно відмінним від своїх сусідів – росіян і поляків, окреслили географічні межі розселення українців. У цих книгах не було прямих закликів до відродження автономії України. Разом з тим, їх читачі – представники нової генерації українців (модерне українство) – одержали важливий матеріал для роздумів про майбутнє народу. Перед ними поставало питання: чи може народ, який має таку героїчну історію і такий багатий духовний світ, так просто зійти з історичної арени?

Попри агресивні намагання імперської влади, особливо в Російській імперії, перешкодити пробудженню національної свідомості виявилось неможливим.

■ Перевірте себе

1. Чим різняться поняття «українська нація» та «український етнос»?
2. Що перешкоджало утвердженню національної свідомості українців?
3. За яких умов народ перетворюється на націю?
4. Яку роль відіграла історична пам'ять у формуванні національної свідомості?
5. Назвіть праці першої половини XIX ст., присвячені дослідженню історичного минулого України?
6. Поміркуйте, як співвідносяться поняття «національне відродження» і «націотворення».
7. Яку роль відіграли етнографічні дослідження у визначенні національних ознак українців?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Історик Роман Шпорлюк про європейську спрямованість «українського проекту» і про значення етнографічного чинника для формування національної свідомості

...А може, український рух був результатом того, що шлях до Європи, який торує Санкт-Петербург, не підходить Україні?

Ми схилиємося саме до останнього варіанта. Відчуваючи, що і Росія, і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях «до Європи», а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії...

На початку XIX ст. українці у пошуках ознак власного «ми» та відокремлення «інших» звернулися до етнографії. Етнографічний

чинник дозволив окреслити межі України територією, де більша частина населення, селянство, розмовляла українськими діалектами.

Незалежно від характеру аргументів – були вони історичними, етнографічними чи філологічними – твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство – збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою.

Джерело: Шпорлюк Р. *Імперія та нації*. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 250, 252.

Запитання і завдання

1. Чому шлях в Європу через Росію не влаштував українську еліту?
2. Яке значення мали етнографічні дослідження для національного відродження?
3. Чому російська імперська влада заперечувала навіть культурну окремішність українців?

Запам'ятайте дати

- **1814–1818** – етнографічно-збиральницькі подорожі З. Доленга-Ходаковського.
- **1819** – видання книжки М. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песен».
- **1822** – видання праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России».
- **1833–1838** – видання І. Срезневським фольклорних збірників «Запорожская старина».
- **1842–1843** – видання М. Маркевичем «Історії Малоросії».
- **1843** – створення у Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

Словник термінів

- **Автономія** – самоврядування, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.
- **Еліта національна** (від франц. *elite* – краще, відбірне, вибране) – найбільш підготовлена меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.
- **Етнос** – група людей, члени якої мають спільну назву, елементи культури, спільну історичну пам'ять і пов'язують себе зі спільною територією.

- **Нація** (від лат. *natio* – плем'я, народ) – історична спільність людей, сформована на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

§2

Початок академічного (наукового) етапу українського визвольного руху

ЗГАДАЙТЕ 1. Чому Україна наприкінці XVIII ст. втратила залишки державності? 2. У чому полягали причини того, що українці втратили козацьку еліту?

Творче завдання

Які особливості мав початковий етап українського визвольного руху порівняно з подібними рухами інших європейських народів?

1. Зміст академічного етапу українського визвольного руху

Боротьба за нову (*модерну*) Україну спочатку відбувалася переважно на сторінках літературних творів, історичних, філологічних та інших досліджень. Саме з цих публікацій почався перший етап визвольного руху – *етап академічного, або наукового*, осмислення реалій життя українського етносу і вироблення пропозицій його перебудови.

1. В. Тропінін. Дівчина з Поділля. 2. М. Рачков. Українець. XIX ст.

Академічний етап визвольного руху був характерний для багатьох народів Центральної і Східної Європи, які у XVIII–XIX ст. не мали власної державності. На становище цих народів наприкінці XVIII ст. звернув увагу всесвітньовідомий німецький філософ Йоган Готфрід Гердер, який передбачив неминучість їх національного відродження. Саме він увів в обіг термін «нація». Гердер пророкував національне відродження і велике майбутнє України: *«Україна стане новою Грецією – в цій країні прекрасний клімат, щедра земля, і її великий, музично обдарований народ прокинеться колісь для нового життя»*.

Вже відзначалася важлива роль дослідження української минувшини для відновлення й збереження історичної пам'яті народу. Але відповідні праці виконували не лише цю просвітницьку функцію. Їх автори зверненням до блискучого минулого – хотіли вони цього, чи ні – обґрунтовували претензії на зміни у сучасній їм Україні. Розумний читач, перегортаючи сторінки історичних трактатів і публікацій етнографічних матеріалів початку XIX ст., приходив до висновку, що народ, який має таке героїчне минуле і таку досконалу народну культуру, не може безслідно зникнути. Напрошувалася думка про справедливість відновлення старих демократичних порядків, несумісних з монархічним правлінням в Росії та Австрії.

2. Українське відродження на тлі російського й польського суспільно-політичних рухів

Модерне українське національне відродження починалося в умовах, коли українство було представлено майже виключно селянами. Еліта, за незначним винятком, русифікувалася або полонізувалася. Драматичність ситуації посилювалася тим, що 80 % українців жили в імперії, провідна нація якої не лише мала панівну верству, але й потужні державні інституції, котрі забезпечували їх інтереси.

Поміркуйте Чому за своїми масштабами український суспільно-політичний рух поступався російському й польському рухам?

Поляки, які втратили свою державність, у цьому відношенні поступалися росіянам. Але й вони порівняно з українцями були у значно кращих умовах. Польське суспільство жило свіжими спогадами про недавно втрачені права та час, коли Річ Посполита диктувала свою волю більшій частині Європи. Польська шляхта зберегла свої економічні позиції. Вона була згуртована й домінувала в регіональних органах влади не лише на польських етнічних територіях, але й на західно-українських землях і, частково, на всьому Правобережжі.

Таким чином, захисникам української самобутності довелося протистояти потужним силам, які категорично заперечували національне самовизначення українців. У відмові українцям у такому праві росіяни і поляки виявили повну однострійність.

Протягом першої половини XIX ст. сформувалася російська **панславістська теорія**, яка відстоювала визначальну роль росіян у житті всіх слов'янських народів. Російська історична наука проголошувала московську, а потім і петербурзьку Росію прямим спадкоємцем Київської Русі – провідної держави в православному світі, а через неї і Візантійської імперії. І якщо у майбутньому устрої Європи західним і південним слов'янам відводилася роль васалів Петербурга, то українцям взагалі відмовлялося у праві називатися окремою, незалежною від росіян нацією.

Національний рух польської інтелігенції і шляхти відзначався рішучістю й прагненням силою повернути втрачену державну незалежність. Цей рух базувався на ідеї панівної ролі польського населення й польської культури в житті народів майбутньої держави. Факт існування окремого українського народу заперечувався.

На фундаменті всієї попередньої роботи в 40-ві роки XIX ст. сформувалася **українська слов'янофільська теорія**. Вона стала відповіддю на теорію російської провідної ролі в слов'янському світі й польського заперечення права українців на державне існування. Нею передбачалося об'єднання слов'ян у федерацію, в якій українці мали б незалежність і їм забезпечувалась соціальна й релігійна рівність з іншими народами.

3. Мобілізація української нації в умовах модернізації

На початковому етапі український визвольний рух був представлений невеликою групою українських інтелектуалів. А тим часом життя поступово готувало умови для сприйняття ідей українського національного відродження ширшим колом людей. Пов'язувалося це з розпадом аграрно-ремісничого і утвердженням індустріального суспільства, впровадженням ринкових засад, поширенням освіти, зростанням міського населення та іншими процесами, які одержали узагальнюючу назву **модернізація**. В ході модернізації формувалися нові соціальні групи, які відзначалися більшою активністю, цілеспрямованістю в досягненні мети, прагненням підвищити свій освітній рівень, готовністю сприйняти нові наукові і суспільно-політичні ідеї. У своїх думках й інтересах вони виходять за межі своєї сім'ї, села, міста і починають себе відчувати частиною більшої соціальної спільноти.

Цей процес характеризується як *соціальна мобілізація*.

С. Васильківський. Козаки в степу. Кінець XIX ст.

У свою чергу соціальна мобілізація пробуджує національну самосвідомість, сприяє формуванню нової еліти, здатності людей сприймати національну ідею. Читаючи книги і сприймаючи нову інформацію, вони акцентують свою увагу і на тому, що стосується їх батьківщини: визначають територію розселення свого народу, вивчають його історію, особливо героїчні і трагічні сторінки, взаємини з сусідніми народами, засвоюють національні символи, звертають увагу на звичаї і побут своїх земляків тощо. Люди, якщо вони опиняються далеко від своєї Вітчизни, починають відчувати гостру *ностальгію* – тугу за землею своїх батьків і дідів, краєм, де вони народилися і провели дитинство. У їх уяві постають картини неповторної краси рідного краю, його героїчного минулого. Як тільки національні почуття виходять за межі вузького кола людей і набувають ширшої підтримки, вони втілюються в *національну мобілізацію*. Окремі представники розпорошеного етносу починають відчувати себе частиною *нації* і у той чи інший спосіб демонструвати свої національні почуття, використовують у спілкуванні рідну мову, звертають увагу на національні свята, шукають шляхів для об'єднання з однодумцями і т. д. Врешті, національна мобілізація створює масову базу для національного відродження і умови для його розгортання, приводить до здобуття нацією державного суверенітету.

4. Ідея соборності українських земель

Важливим фактором національного згуртування українців була *ідея соборності українських земель*. Для самозбереження і перетворення в модерну націю українцям необхідно було не лише зрозуміти, що вони відрізняються від інших народів, але й усвідомити, що їхніми співвітчизниками заселена і Східна, і Західна Україна. Це усвідомлення означає сприйняття ідеї єдності, соборності України.

Поміркуйте Яку роль відіграла ідея соборності українських земель в національному русі?

До XIX ст. відособлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що українці, які не бажали бути росіянами, об'єднаються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, галицькі й правобережні, що потрапили під російську владу після зникнення Речі Посполитої, переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні – так само сприймати перших.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом XIX ст. поступово утвердилась ідея об'єднання навколо Великої Наддніпряниці. І це остаточно зробило процес націотворення повномасштабним і незворотним.

Особливого значення від початку XIX ст. набув фактор мовної єдності. Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови, що забезпечило подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Українці в обох імперіях, визначившись як єдина нація, почали розмовляти спільною мовою, і це стало вирішальним кроком до їх перетворення в одну націю на практиці.

Поступово також формувался єдиний погляд на минуле українського народу, вироблялися спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин.

5. Релігійно-конфесійні проблеми в національному питанні

На початковому етапі модерного українського руху важливим чинником, що впливав на ефективність мобілізації української нації, був *релігійний фактор*. Церковно-релігійна єдність підсилила б українську соборність, значно полегшила б у перспективі боротьбу за національну державність. Але доводилось виходити з об'єктивної реальності – відсутності в українців такої єдності.

Вкрай негативно на справі національного відродження позначилася ліквідація ще в кінці XVII ст. Української

православної церкви. Православна церква під тиском Москви, а в подальшому Петербурга, відірвалася від вікових традицій українського народу, стала провідником імперських інтересів. Після заборони у 1839 р. діяльності греко-католицької церкви на Правобережжі в цій частині України офіційно утвердилося російське православ'я.

Натомість на західноукраїнських землях діяла греко-католицька церква, яка в силу причин, про які йтиметься в наступних параграфах, дедалі більше переймалася національними проблемами, ставала виразником інтересів українців. На відміну від Російської православної церкви, її діяльність була національною. Попри суттєві розбіжності з православ'ям в суто релігійних справах греко-католицькі ієрархи, на відміну від православних «колег», не заперечували і навіть заохочували співпрацю українців різних конфесій у спільному розв'язанні національних проблем. У результаті **греко-католики-галичани об'єднувалися з православними українцями в боротьбі за національні права.**

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Національне відродження на початку XIX ст. торувало шлях, долаючи значні перепони. До найсерйозніших викликів йому в першій половині XIX ст. належали російські й польські спроби підпорядкувати українство своїм інтересам. Росіяни і поляки виявили одностайність у запереченні права українців на самовизначення.

Нав'язувалася панславистська теорія, згідно з якою, за висловом О. Пушкіна, «слов'янські струмки злиються в російському морі». Не передбачала існування держави українців і польська ідея.

Формування українського погляду на національне майбутнє стало справою інтелектуалів, які на 40-ві роки XIX ст. запропонували слов'янофільську теорію. Вона передбачала вільний розвиток українців у федерації рівноправних слов'янських країн. Ця теорія стала першим кроком у досить тривалому русі українців до ідеї повної національної незалежності.

У справі мобілізації української нації важливу роль відіграла ідея соборності українських земель. Її утвердження означало, що розділені кордоном між двома імперіями українці у боротьбі за майбутню державність виступатимуть єдиним фронтом.

■ Перевірте себе

1. Які виклики постали перед українським визвольним рухом?
2. Що було спільного у російській панславистській і польській національній теоріях?

3. Схарактеризуйте академічний етап українського визвольного руху.
4. Виділіть основну ідею української слов'янофільської теорії.
5. Яке значення утвердження ідеї соборності українських земель?
6. З'ясуйте суть релігійно-конфесійних проблем у національному питанні.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Німецький історик Андреас Каппелер про початковий етап визвольного руху народів на Заході Російської імперії

Незважаючи на несприятливі соціальні й культурні передумови, національний рух українців і литовців, а в скромнішому обсязі – навіть у білорусів, розпочався раніше, ніж в естонців і латишів. Після перших його провісників наприкінці XVIII ст. у них уже на початок XIX ст. розпочалася фаза А культурного пробудження. Причиною цього було збереження решток знаті з почуттям місцевого патріотизму, котрі зберегли спогад про минуле козацької Гетьманщини і Великого князівства Литовського. Так, поряд із польськими та російськими вченими у, відповідно, Віленському і Харківському (а пізніше й Київському) університетах викладали представники сильно колонізованої литовської та східнослов'янської малопомісної шляхти й частково зрусифікованої української знаті колишньої Гетьманщини, у яких прокинувся інтерес до народної мови та народної культури, а також – що типово для місцевого патріотизму – до історії. Важливим для українського національного руху було й те, що вже в цій фазі громадськість познайомилася з близькими до народу патріотичними творами найбільшого українського поета, колишнього кріпака Тараса Шевченка.

Джерело: Каппелер Андреас.

Росія як поліетнічна імперія. – С. 174 – 175.

Запитання і завдання

1. Які спільні риси простежуються у визвольних рухах східноєвропейських народів?
2. Яке соціальне походження мали інтелектуали, що започаткували академічний етап українського руху?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Уривок з вірша Олександра Пушкіна «Наклепникам Росії»

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? волнения Литвы?
Оставьте: это спор славян между собою.
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою.
Вопрос, которого не разрешите вы.

Уже давно между собою
 Враждуют эти племена;
 Не раз клонилась под грозою
 То их, то наша сторона.
 Кто устоит в неравном споре:
 Кичливый лях иль верный росс?
 Славянские ль ручьи сольются в русском море?
 Оно ль иссякнет? Вот вопрос.

Джерело: Пушкин А.С. *Избранные сочинения.* – М., 1990. – С. 426.

Запитання і завдання

1. Вірш написано в 1831 р. і надруковано в брошурі «На взяття Варшави» як відповідь депутатам французького парламенту. Які події відбувалися в той період і що обурило російського поета?
2. В яких із запропонованих рядків викладена, на вашу думку, суть російської панславистської теорії?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Російський демократ Олександр Герцен про українське слов'янофільство

Пробудження слов'янських народностей скоро відбулося на Україні і збудило від летаргійного сну народну думку й чуття; з'явилося прагнення відновити свою коначну народність й поновити самобутню літературу. Але ідея панславизму прищепилася в Україні зовсім не так, як у Московії... В Україні ця ідея зараз же втілилася у світлій формі федеративної спілки слов'ян, де кожна народність зберегла б свої особливості при загальній особистій та громадянській свободі. Водночас зростало переконання, що лише у такий спосіб Україна зможе постати із занепаду і зберегти свій власний, так несправедливо й безжально зневажений образ.

Джерело: Герцен А. И. *Полн. собр. соч. и писем / Под. ред. М. К. Лемке.* – Пг., 1919. – Т. 9. – С. 480.

Запитання і завдання

1. У чому відмінність між російським і українським панславизмом?
2. Що можна сказати про ставлення до України російського демократа О. Герцена?

Словник термінів

- **Національна ідентичність** – переживання і усвідомлення своєї приналежності до національної спільноти.
- **Соборність українських земель** – об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.

2

Українські землі
у складі Російської
та Австрійської
імперій наприкінці
XVIII – у першій
третині XIX ст.

ТЕМА Творче завдання до теми
Чому першу третину XIX ст.
вважають початком національ-
ного відродження України?

§3

Включення українських земель до складу
Російської імперії

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли була ліквідована Гетьманщина і зруйно-
вана Запорозька Січ? 2. Які землі були включені до складу
Російської імперії після російсько-турецьких війн другої поло-
вини XVIII ст.? 3. Які українські землі відійшли до Росії після
поділів Речі Посполитої?

Творче завдання

Які наслідки для українського населення мало входження україн-
ських земель до складу Російської імперії?

1. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії

Першим кроком на шляху поглинання українських земель
Російською імперією було введення на них єдиної системи
управління, її уніфікація.

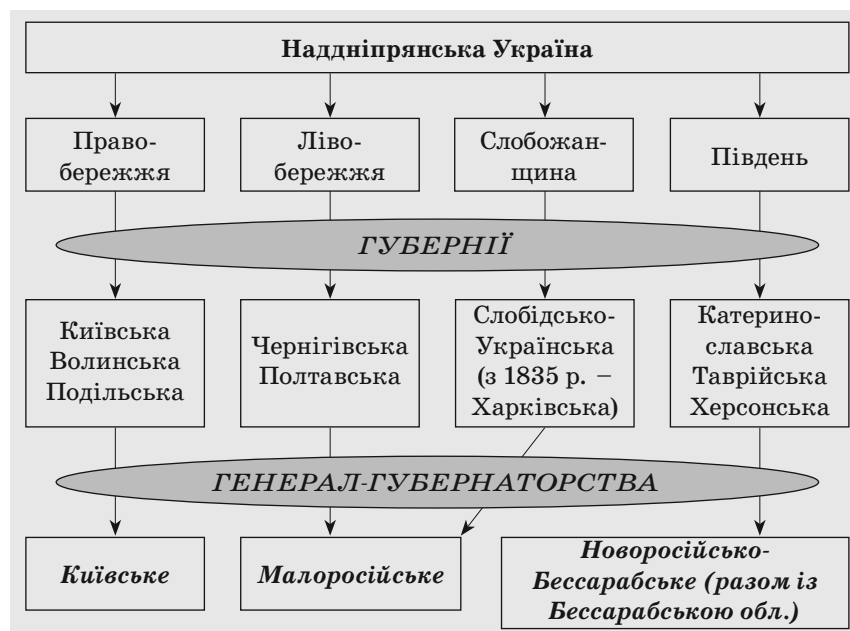
На всі підросійські території України поширювався **загаль-
ноімперський адміністративний устрій**. У результаті сформу-
валось дев'ять губерній – по три в кожному регіоні: Слобідсько-
Українська (Харківська), Чернігівська і Полтавська – на
Слобожанщині і Лівобережжі; Київська, Подільська і
Волинська – на Правобережжі; Катеринославська, Херсонська
і Таврійська – у Південній (Степовій) Україні.

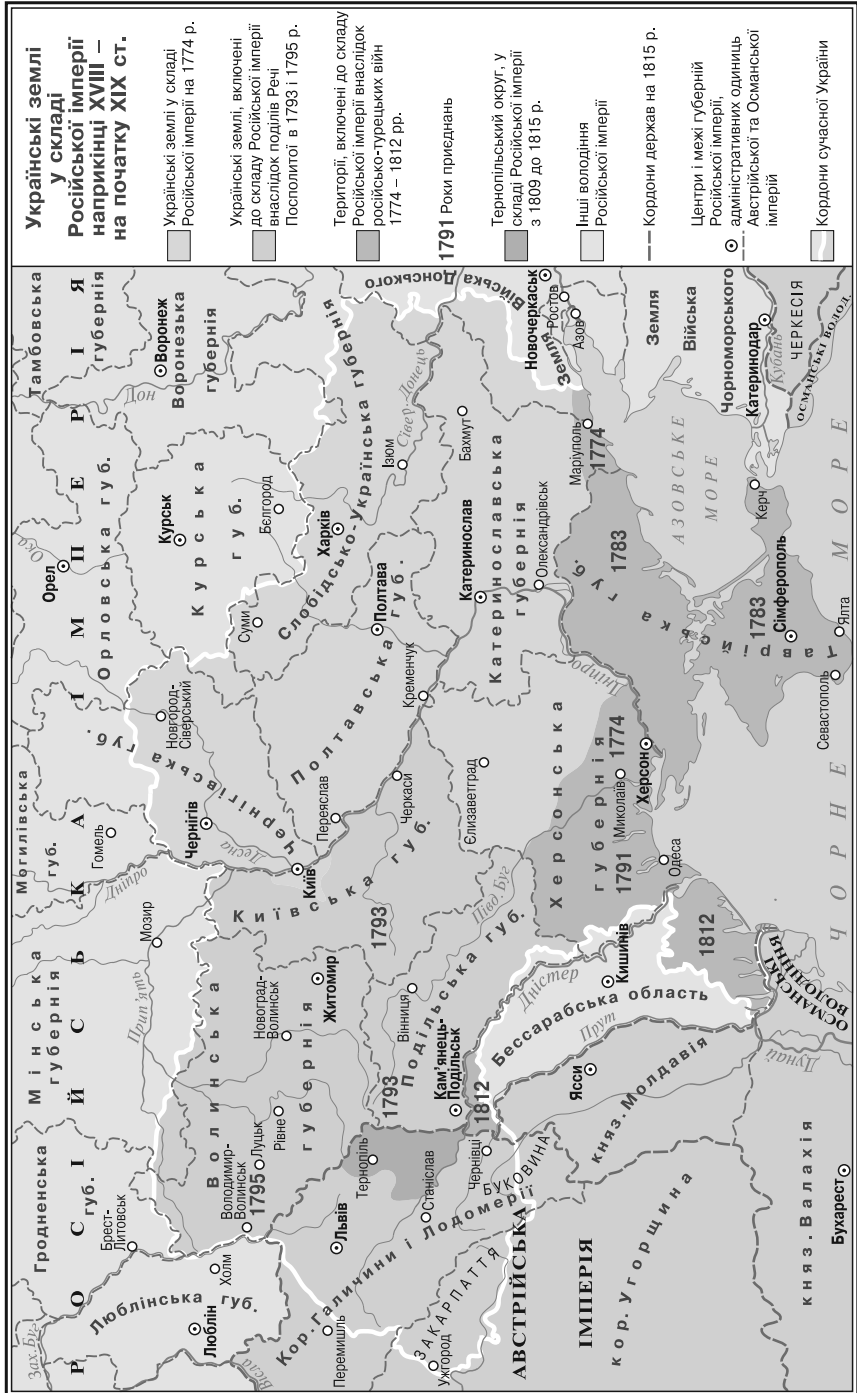
28

Уся адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалась губернаторами, яких призначав імператор. Губернії, у свою чергу, ділилися на повіти, на чолі яких стояли справники.

Характерно, що частина суцільно заселених українцями земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Це великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської,

Курської, Гродненської, Мінської, Могилівської, Люблінської губерній і частина Бессарабії.

Поміркуйте Про що свідчить цей факт?

Таким чином, адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії **не враховував географію національного розселення**. У цьому проявлялася імперська політика царизму, спрямована на посилення поліцейського контролю над населенням і прискорення зросійщення українців.

2. Національне життя українського народу

Національне становище українського населення визначалося політикою Росії, **не зацікавленої у задоволенні національних потреб українців**. Це впливало із загального принципу багатонаціональних імперій – **встановлення духовної зверхності панівної нації**.

Національна політика Російської імперії була спрямована в Україні на прискорення процесу перетворення українців у «справжніх росіян». Українців позбавляли права на власну освіту і користування рідною мовою (в містах їй залишалося місце хіба що в побутовому спілкуванні), обмежували вільний розвиток національної культури.

Антиукраїнський характер діяльності російського уряду ще більш посилювався за царювання Миколи I (1825–1855). Тарас Шевченко писав про ті часи: «На всіх язиках все мовчить...» Уряд вживав усіх заходів, щоб стерти у свідомості українців будь-яке відчуття своєї окремішності. Навіть слово «Малоросія», що офіційно замінило слово «Україна», **вживалося щораз рідше**. Україна не сприймалася як щось ціле. Для різних її регіонів використовувалися назви: Південно-Західна Росія, Західна Росія, Південна Росія, або Новоросія.

3. Соціальне становище українського народу

Ліквідація в останній третині XVIII ст. залишків української автономії в Російській імперії різко погіршила і соціальне становище місцевого населення, основу якого складало селянство. Після багатьох десятиліть волі знову закріпачувалося селянство Лівобережжя. Найбільшого поширення кріпосне право набуло на Правобережжі.

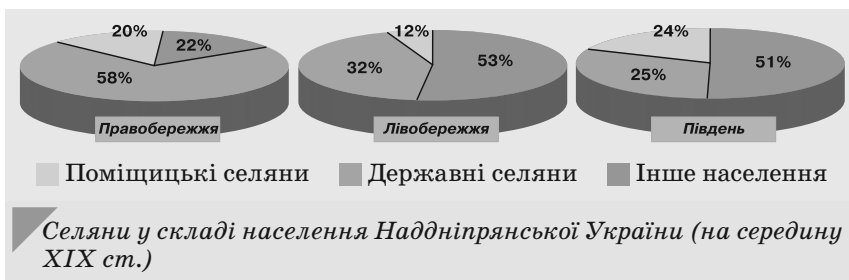
Поміркуйте Чому саме на Правобережжі кріпосне право набуло найбільшого поширення?

Уже під владою російського царя у кріпосній залежності знаходилось 74 % селян на Волині, 90–91 % – на Поділлі та

1. І. Соколов. Проводи рекрутів. 2. В. Касіян. Рекрут через 25 років. Пензель живописців з фотографічною точністю зафіксував типову картину трагедії багатьох селянських сімей. Мати ніколи не побачить сина. Лише через 25 років, часто інвалідом, повернеться до дружини і дітей чоловік, батько.

Київщині. Щодо півдня України, то там після приєднання до Росії деякий час не існувало кріпацтва. Але поступово воно поширюється на південні степи. У Степовій Україні кріпаками були переважно селяни з північних губерній, яких переселяли в цей регіон їхні власники.

Кріпосні селяни відбували рекрутчину. Багатьох з них відправляли на військову службу, яка тривала 25 років. Утративши власне військо, жителі України змушені були служити у чужому й утримувати його.

4. Проникнення нових рис повсякденного життя у побут мешканців міста і села. Життя міст

Збереження кріпосницького ладу консервувало побут більшості населення на попередньому рівні. Однак поступове поширення нових товарно-грошових відносин починало його змінювати. Селяни в умовах безземелля й кріпосної залежності все частіше йшли на заробітки в міста, займалися

Одяг міщан та шляхти ставав порівняно з XVIII ст. багатшим. Основу його почали складати вироби мануфактурного (у подальшому фабричного) виробництва.

відхожим промислом. Їхні власники погоджувались на це, бо селяни оплачували своє право залишити на певний час рідну домівку.

Поміркуйте Які наслідки мало поширення відхожого промислу?

Завдяки праці в нових умовах, спілкуванню з міськими мешканцями відходники набували нових знань і навиків, традицій і смаків. Це особливо стосувалося молоді. Повертаючись додому, відходники переносили в побут своєї сім'ї риси міського життя.

Селяни прагнули зробити якіснішим своє житло. З'являлася дерев'яна підлога в житлових приміщеннях, речі мануфактурного (пізніше фабричного) виробництва в «начинці» осель.

Хоча ще переважав домотканий одяг, але найзаможніші селяни почали його купувати. Кількість суконних мануфактур, що пропонували тканини, вже у 1809 р. зросла порівняно з 1797 р. удвічі, обсяг виробництва на них – більш ніж утричі (на Правобережжі вп'ятеро). Починало витіснятися і саморобне взуття. І все ж одяг і взуття селян були набагато гіршими, ніж у купців та ремісників.

Урізноманітнювався раціон харчування. Поширювалися нові продукти (картопля, чай). Через зростання експорту зерна зменшувалася частка виготовлених з нього продуктів.

Дерев'яна сільниця і ложка. XIX ст.

З ростом виробництва поступово здешевлювалися предмети широкого вжитку та товари тривалого використання, що сприяло їх проникненню в повсякденне життя.

Кращою налагодженістю вирізнявся побут селян півдня України, де тягар податків і повинностей був слабшим.

Змінювався побут міських мешканців. На житті городян позначалася та обставина, що чисельність населення більшості міст не перевищувала 10 тис. осіб. Леде не половина міщан продовжувала займатися сільськогосподарською працею.

Поміркуйте Чому більшість міст України, на відміну від міст Західної Європи, були наполовину сільськогосподарськими?

Однак чимало міст все більше відривалось від землеробства. Вони перетворювалися на торговельно-промислові осередки. Найбільшими центрами стали Харків, Київ, Бердичів і, особливо, Одеса – південні морські ворота Російської імперії. У містах

Е. Крендовський. Площа провінційного міста. На початку XIX ст. міста зберігали ознаки патріархального, майже сільського побуту. Але поступово вони ставали центрами промисловості та торгівлі.

за проектами відомих архітекторів розбудовувались адміністративні центри.

Досить швидко зросла чисельність купців, які тоді, як правило, займалися не лише торгівлею, але й розвивали власне виробництво. За першу половину XIX ст. число купців зросло в п'ять разів. Зокрема, в Одесі наприкінці XVIII ст. їх нараховувалось 134, а через півстоліття – 5676. Представляючи найзаможнішу частину міських жителів, купці масово використовували в побуті товари широкого вжитку як місцевого, так і закордонного виробництва. Та частина міста, де зосереджувались купці, забудовувалась дво-, триповерховими будинками. Ці вулиці брукували, вночі освітлювали газовими ліхтарями.

Якість умов проживання інших городян, зокрема ремісників, було нижчою, однак дещо кращою, ніж у мешканців сіл.

Посилювалась тяга до отримання освіти. Але при відсутності мережі навчальних закладів це прагнення задовольнити було вкрай важко. Тому освіта дітей навіть заможних міщан обмежувалась набуттям елементарної грамотності.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Після включення українських земель до складу Росії імперська влада намагалася ліквідувати особливості їх політичного, економічного, а в перспективі і культурного життя. Російська колоніальна політика будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах:

1) **уніфікації** – зведенні різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних, затверджених імперською владою зразків;

2) **бюрократизації** – посиленні ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування;

3) **денаціоналізації** – насажденні мови пануючої нації, поглинання національних культур її культурою.

Усе це в комплексі (разом) називають процесом **інтеграції** (від *integer* – цілий). Кінцевою метою політики інтеграції, яку проводили уряди Росії і Австрії, була ліквідація національної самобутності українського народу, знищення будь-яких проявів його опору імперському владарюванню.

Включення українських земель до складу Російської імперії відбувалося в умовах, коли традиційне аграрно-ремісничє господарство вступило в період кризи, а в економічне життя й побут мешканців міста й села стали проникати нові прогресивні риси, поява яких була викликана початком **модернізації**. Саме об'єктивні, незалежні від волі самодержавних правителів, зміни, якими супроводжувалася модернізація, стали на заваді імперських планів щодо України.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. Використайте для цього карту на с. 30.
2. Які факти свідчать про національний та соціальний гніт українців?
3. Яких модерних рис набуло життя та побут мешканців міста і села?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Соціальна структура населення Малоросії на рубежі XVIII–XIX ст.

Джерело: Топографічний опис Малоросійської губернії. 1798–1800.

Запитання і завдання

1. Як називалася територія Малоросійської губернії до ліквідації автономії України?
2. Які зміни відбулися у соціальній структурі цього краю у порівнянні з другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст.?

Словник термінів

- **Дискримінація** – умисне применшення прав, переваг одних осіб, організацій чи держав порівняно з іншими особами, організаціями чи державами. Здійснюється за ознаками раси, національності, державної приналежності, майнового стану, політичних і релігійних переконань тощо.

- **Відхожий промисел** – сезонна робота в містах, сільськогосподарських районах, куди йшли селяни, залишаючи на певний час своє господарство.

§4

Українські землі у складі Австрійської імперії

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким було становище галицьких земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування?
2. Чим відрізнявся соціально-економічний лад Австрійської імперії від Речі Посполитої?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що умови життя українців в Австрійській імперії були кращими, ніж в Російській? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ

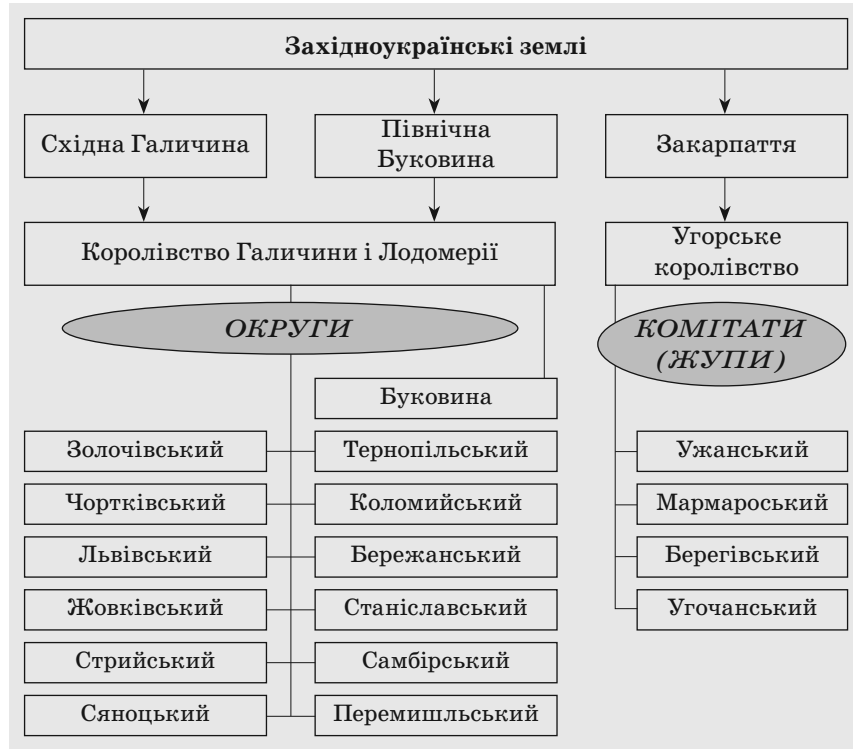
Якщо українські землі Російської імперії управлялися з одного центру – Петербурга, то **західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Австрійської монархії.**

Австрійська імперія складалася з мішанини земель, народів, релігій і мов, які мали різні історичні, культурні та релігійні традиції і над якими не було однакової системи управління. Зовсім не випадково її називали «клаптиковою імперією».

З трьох західноукраїнських земель – Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття – найперше до складу імперії Габсбургів потрапило Закарпаття. Ще у XVIII ст. у складі Угорського королівства воно підпало під владу австрійців. Але підпорядкування Відню було досить умовним, і **фактично Закарпаття управлялось з Будапешта.** Буковина у 1786 р. була приєднана до Галичини, а після 1849 р. їй знову надали право окремої провінції (краю). Інші ж українські землі об'єднали разом з польськими, які дісталися Австрії

Герби українських комітатів Угорського королівства відбивали історичні й господарські особливості краю.

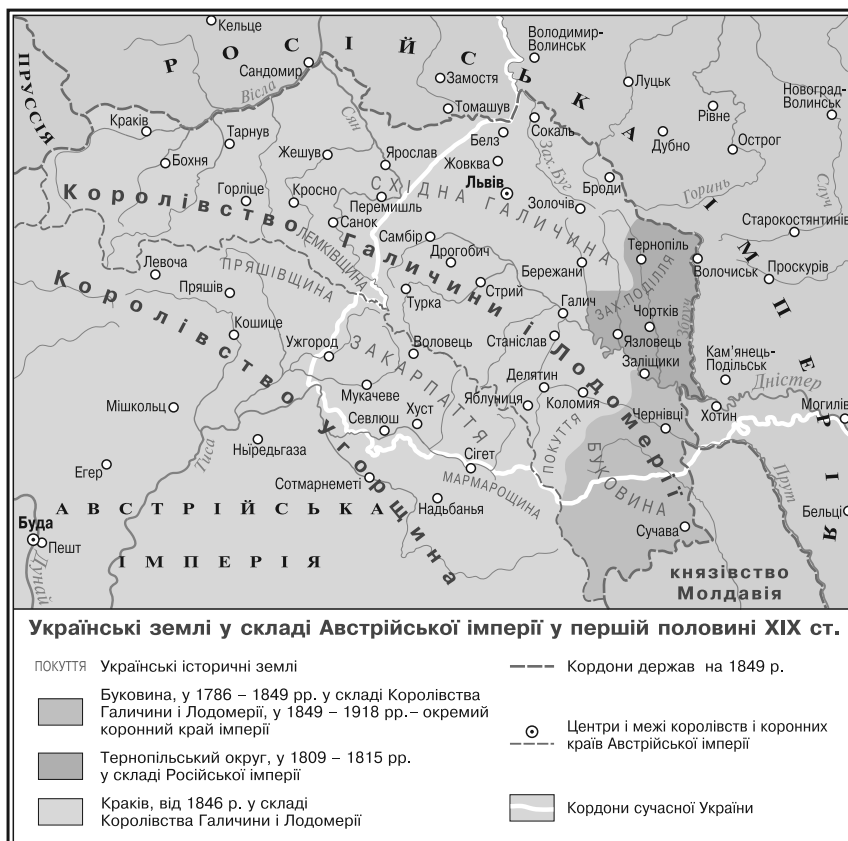
після зникнення Речі Посполитої, у Королівство Галичини і Лодомерії.

В західноукраїнських землях, приєднаних до багатонаціональної Австрійської імперії, жило чимало поляків, євреїв, угорців, німців, румунів тощо. На соціальній драбині західноукраїнського суспільства українці займали нижчі щаблі.

2. Політика австрійського уряду щодо українців

Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії – солдатами. Однак досягнення таких цілей вимагало певної перебудови життя новоприєднаних земель. Австрійці застали у Галичині необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості й торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл взагалі не було), закріпаченого сільського населення. Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті.

Реформи припали на 70–80-ті роки XVIII ст., часи правління імператриці Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790).

Нововведення в аграрній сфері посіли центральне місце. Реформатори прагнули поліпшити стан селянства – найчисленнішої верстви підданих, а отже, головне джерело збирання податків. Справи у сільському господарстві Галичини провокували соціальні конфлікти. Адже ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набрало таких потворних форм: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина становила 6 днів на тиждень. На початку 80-х років XVIII ст. з'явився імператорський указ, який проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік).

Була проведена також релігійна реформа. До реформи греко-католицьке й іудейське віросповідання були дискриміновані. Їхні представники не допускалися до державної служби, а євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати за переміщення по території монархії принизливий податок, який традиційно збирався з худоби.

Марія-Терезія і Йосиф II здійснили реформи в усіх сферах життя. Але після них прогресивні перетворення були спочатку згорнуті, а в подальшому майже повністю скасовані.

Становище докорінно змінилося після прилучення краю до Австрії. **Католицька, протестантська та греко-католицька церкви були зрівняні в правах.** Віруючим цих віросповідань однаковою мірою відкривалася дорога до університетів, державної служби, дозволялося продавати і купувати землю тощо.

Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були пов'язані з освітніми. У Львові замість закритої єзуїтської академії у 1784 р. відкрили університет. При ньому діяв до 1809 р. Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Почала працювати мережа семінарій, які готували греко-католицьких священників. Іншим нововведенням стало запровадження початкових і середніх шкіл. У початковій школі навчання мало проводитися рідною мовою.

Поміркуйте Як реформи вплинули на життя українців?

Реформи безпосередньо зачепили два головних стани українського суспільства – селянство і духовенство. **Доля галицьких селян виявилася кращою, ніж у співвітчизників у Російській імперії.** У той час, коли Йосиф II ліквідував найогидніші вияви кріпацтва, Катерина II вводила його для мільйонів українців. Нововведення в Австрійській імперії хоч

і не усунули протистояння поміщиків і селян, але дещо його послабили. Стосовно духовенства, то реформи прищепили йому нову поведінку, яка полягала у моральному обов'язку поширювати серед віруючих освіту, пропагувати передові методи господарювання, відкривати школи, інакше кажучи, служити народові. Можливості духовенства у цій справі збільшувалися в міру того, як підвищувалась його освіченість – результат появи нових навчальних закладів.

Реформи позитивно позначилися на господарському житті Західної України. Але вони не були настільки глибокими, щоб суттєво змінити ситуацію, що склалася тут ще за часів Речі Посполитої. До того ж наступники імператорів-реформаторів Леопольд II (1790–1792) і Франц II (1792–1835) стали на шлях контрреформи, особливо в селянському питанні. Були зняті обмеження на кількість днів панщини, зросли повинності.

3. Національне та соціальне становище українського населення

Політика австрійського уряду у національному питанні на західноукраїнських землях будувалася за відомим ще з часів римських цезарів принципом «розділяй і володарюй».

Поміркуйте Чому австрійський уряд проводив міжнаціональну політику за принципом «розділяй і володарюй»?

Польська шляхта після падіння Речі Посполитої формально втратила владу над населенням Східної Галичини. Але головні її привілеї в Австрійській імперії залишилися недоторканими. Уряд протиставляв інтереси поляків і українців й незмінно захищав польську меншість. Подібна ситуація прослідковувалася й на Закарпатті та Буковині, де господарювали відповідно угорські пани та румунські бояри.

Соціальне становище українців в Галичині, Буковині та Закарпатті визначалося тим, що більшість з них належали до феодально залежного селянства. Після певного послаблення під час реформ розміри панщини, яку виконували кріпаки, постійно зростали. Її нерідко доводили до 5–6 днів на тиждень. Йшов процес обезземелення.

В. Касіян. На панщину. Виснажлива праця на поміщицьких полях розоряла селян, але вже не приносила прибутків і землевласникам.

Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростало число безземельних. Селянство бідувало. Одна з тодішніх газет так малювала побут селян-галичан: хати здебільшого чорні й темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні й несмачні й тому малокорисні, худоба виснажена, малоросла, хвора.

Міщани теж зазнавали утисків. Міста, за незначним винятком (Львів, деякі інші), не мали самоврядування. Нерідко населення невеликих міст відбувало панщину та інші повинності нарівні з селянами.

4. Зміни у побуті, стилі та традиціях життя міста і села

Вище зазначалося, що низький рівень життя селян, які склали більшість населення краю, відбивався й на побуті. Убоге житло, одноманітне низькокалорійне харчування були його візиткою.

І все ж і тут відбувалися зміни. Децю удосконалювалися знаряддя праці. Так, ще переважали невеликі дерев'яні плуги, але дедалі частіше застосовувались металеві колісні, що дозволяло отримувати кращі врожаї. Будівлі курні, нерідко напівземлянки, поступово замінювалися комфортнішими – більш просторими, з димарями й дерев'яною підлогою. Як правило, їх стіни зводилися з дерева-кругляка чи напівкругляка.

Окремі селяни, котрим вдавалося накопичити кошти, користувалися можливостями, які надавав розвиток торгівлі. Вони купували одяг і взуття, які вироблялися ремісниками в найближчих містах чи навіть завозилися із центральних районів імперії

Істотніші зміни відбувалися в містах, особливо найбільшому з них – Львові, центрі Королівства Галичини і Лодомерії.

Львів у XIX ст. став центром економічного, культурного й суспільно-політичного життя Галичини.

Ратуша в Бережанах. 1803 р. Сучасний вигляд.

Розбудовувалися центральні квартали міста, які мали оригінальний вигляд і продовжували притаманні саме забудові Львова мистецькі традиції. Як і в Наддніпрянській Україні, у Львові, Станіславі, інших містах зростало число купців. Вони будували багатоповерхові будинки. Значну частину міської забудови складали житла ремісників і дрібних торгівців. Перший поверх в них займали виробничі приміщення (майстерні, крамниці), другий був жилим.

Торгово-ремісничий люд, купецтво переймало стиль життя, який панував у Відні. Вони купували одяг, взуття, меблі, що доставлялися з центру імперії, намагалися налагодити побут відповідно до традицій, які утверджувалися в Західній Європі.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Буковина і Закарпаття) наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. перебували у складі Австрійської імперії. Як і на Наддніпрянщині, переважна більшість українського населення була зайнята у сільському господарстві. **Українці займали нижчі щаблі суспільної піраміди.** Української шляхти у краї не існувало, а інтелігенція була малочисельна. **Тому українцями здебільшого управляли іноземці: в Галичині – польська шляхта, на Буковині – румунські бояри, у Закарпатті – угорські пани.**

Значний вплив на становище українців у Австрійській імперії справили реформи Марії-Терезії та Йосифа II. Були знищені

найжорстокіші прояви кріпосництва, частково ліквідовані перепони культурно-освітнього розвитку українців. Як і інші регіони Австрійської імперії, українські землі поступово втягувалися в модернізаційні процеси.

Але українське населення не встигло сповна скористатися результатами модернізаційних реформ. Наступники реформаторів відмовилися від більшості нововведень своїх попередників.

■ Перевірте себе

1. Який адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ мали західноукраїнські землі? Використайте карту на с. 39.
2. Яку роль відіграли реформи Марії-Терезії і Йосифа II у розвитку економічного і суспільного життя Галичини та Буковини?
3. Який вплив справили імператорські реформи на релігійне і культурне життя краю?
4. Яким було національне та соціальне становище українського населення на початку XIX ст.?
5. Які зміни відбулися у побуті, стилі та традиціях життя міст і сіл Західної України?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Життя селян Галичини і Буковини в 40–50-х роках XIX ст. (Уривок з подорожніх листів письменника Василя Кельсієва)

– Мудрий вы пан, горшки наши осмотрели, по спидницам наших баб и по рушникам и по носам нашим, как по книге читаете, какие народы к нам приходили, а слышали ли вы про панщину?

– Слышал. Теперь восемнадцать лет, что вас освободили (В. Кельсієв подорожував у 1866 р. – Прим. авт.).

– Так, пане; вы все знаете; так слушайте же: тогда над нами были атаманы, хлопы такие же, как мы, они гоняли нас на панщину. Три дня в неделю работали мы на панов, а три дня на себя. Опоздает человек на панщину хоть полчаса, еще день в неделю работать будет, а задолжал пана, то и пять и шесть дней работал.

– Так и везде было?

– Не знаю того. Работали мы, а атаман стоял над нами с нагайкою и подстегивал.

– Хлоп хлопа?

– Хлоп хлопа, пане, подстегивал, потому что если он не стал подстегивать, то эконом панский, или арендатор, или посessor позвали бы панских гайдуков и дали бы атаману двадцать, тридцать и сорок нагаек...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. (7–8 клас) – К., 1970. – С. 119.

? Запитання і завдання

Використайте наведений уривок у розповіді про соціальне становище західноукраїнського селянства.

● Запам'ятайте дати

- **70–80-ті роки XVIII ст.** – реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
- **1784** – заснування Львівського університету, при якому до 1809 р. діяв Руський інститут.

§5

Українські землі в системі міжнародних відносин

ЗГАДАЙТЕ 1. Чи вела Україна в другій половині XVIII ст. самостійну зовнішню політику? 2. Якими були для України наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 3. Прочитайте у підручнику зі всесвітньої історії для 9 класу параграф, в якому розповідається про причини російсько-французької війни 1812 р.

Творче завдання

Правильно чи помилково вважати, що Україна не проводила самостійну зовнішню політику? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Вплив міжнародних відносин на землі України в першій третині XIX ст.

XIX ст. починалося великою європейською війною, активними учасниками якої стали обидві імперії, що володіли українськими землями. Поза своєю волею Україна втягувалася у протистояння. Вона стала тилом австрійських та російських армій, на який у значній мірі лягав тягар видатків з їх утримання. Поразка, яку французькі війська завдали у 1805 р. об'єднаним австрійсько-російським силам, означала перенесення в недалекому майбутньому воєнних дій на схід Європи. Українцям залишалося лише чекати – прямо чи опосередковано торкнеться воєнний вихор їх земель.

Водночас із початком нового століття вкотре загострилися відносини між Росією і Туреччиною, які перейшли у завершальну фазу довготривалого збройного протистояння. У першій третині століття відбулися дві російсько-турецькі війни. В обох з них російська армія спиралася на українські матеріальні й

людські ресурси, а в першій – її території взагалі безпосередньо потрапили у вир боїв.

2. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Росія вступила у війну з Францією у складі коаліції європейських держав. Цим спробувала скористатися Туреччина, яка тоді ще не полишила надій на повернення під свій контроль українського Причорномор'я. Оскільки й Росія поспішала забезпечити собі захист на Півдні до початку вирішальної сутички з Францією, то результатом стала чергова російсько-турецька війна. Вона розпочалася у 1806 р. і тривала з перервами до 1812 р.

Поміркуйте Чи потрібна була ця війна українцям?

Війна негативно позначилася на житті України, яка стала найближчим тилом російської армії, що діяла в Бессарабії. На українські губернії ліг тягар її забезпечення. У шести губерніях (Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській) проведено мобілізацію до війська. Кожна з цих губерній повинна була дати по кілька тисяч «ополченців», тисячі пар волів, коней, возів з погоничами для їх обслуговування.

Та й воєнні дії тривалий час точилися на землях, заселених українцями (південний захід сучасної Одеської області). Жорстокі бої розгорнулися, зокрема, за фортецю Ізмаїл. У травні 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. До Росії відійшла Бессарабія, у трьох повітах якої проживали українці.

Російська перемога стала для України меншим злом, бо в іншому випадку її територія і надалі залишалася б ареною війн двох імперій з усіма негативними наслідками такого протистояння.

3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р.

У червні 1812 р. французька армія вступила у російські володіння і розпочала марш на Москву. Її шлях пролягав через Польщу, Литву, Білорусь і українських земель безпосередньо не торкався. Лише на Волині з'явився тридцятитисячний корпус противника, який не виявляв воєнної активності й у вересні був звідти витіснений, та наприкінці серпня невеликі загони кінноти проникли на Чернігівщину.

Поміркуйте Як повинна була поставитися українська шляхта та інтелігенція до вторгнення Наполеона у Росію?

Проте війна не могла не зумовити в Україні жвавий відгук. Українська шляхта й інтелігенція поділилися на два табори.

1. Козак 6-го кінного полку Чернігівського ополчення.
2. Ober-офіцер кінних полків Полтавського ополчення.
Українські козацькі і земські полки ополчення брали активну участь у війні з наполеонівською Францією.

Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введено прогресивне законодавство й Україна стане автономною, а може, й незалежною державою. Наполеон справді обіцяв це козакам Задунайської Січі і, прагнучи залучити їх до війни з Росією, посилав до них своїх агентів.

Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну з-під російського деспотизму, а французька революція лякала поміщиків загрозою всьому соціально-економічному устрою. Зокрема, українські поміщики були вкрай стурбовані повідомленням про скасування Наполеоном кріпацтва у сусідній Польщі. Більше подобалася їм американська революція з її Декларацією незалежності, без різких соціальних змін, зі збереженням рабства.

Цікаво порівняти ці сподівання й побоювання з конкретними планами Наполеона щодо України. У соціальній сфері селянство дійсно могло отримати особисту свободу. **Що ж до відтворення української державності, то ця проблема мало турбувала французького імператора.** Він не мав наміру зберігати Україну як єдине ціле. Західні й південні землі її передбачалося передати союзним Австрії та Туреччині, а також новоствореному «Варшавському герцогству», тобто

Польщі. Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три військово-адміністративні провінції (так звані наполеоніди), які б очолювали його маршали. Оскільки плани Наполеона не обмежувалися війною на сході Європи, то ці провінції неминуче повинні були б і матеріально, і людськими ресурсами забезпечувати подальші військові походи французів.

Сподіваючись на поліпшення своєї долі, українці активно відгукнулися, коли російський уряд почав формувати ополчення для поповнення армії. В Україні ополчення складалося з козацького і земського. Першими почали формуватися полки українського козацького війська.

Добровольцями йшли не тільки молоді, а й літні люди, які не були кріпаками. Як правило, вони представляли родини, що в минулому належали до козацького стану. Їх не зупиняло й те, що козак мав прибути на коні й при озброєнні. Не кожен міг це собі дозволити, і спорядження полків значною мірою взяли на себе міщанські, селянські та шляхетські громади.

Під час формування козацьких полків дійшло до конфлікту між малоросійським генерал-губернатором Яковом Лобановим-Ростовським і керівником полтавського дворянства Дмитром Троцинським. Перший хотів надати полкам загальноросійського характеру, другий, підтриманий відомим українським громадським діячем Василем Капністом, домагався козацько-українського включно зі старшинськими назвами. Справа була нагальна, і уряд задовольнив вимогу Д. Троцинського, що зробило козацьке військо ще більш духовно близьким для українців.

У липні Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого набиралися добровольці – вихідці з різних станів, у тому числі, у разі згоди поміщиків, кріпаки. Останні виявили особливо велику активність, оскільки сподівалися таким шляхом здобути волю. Але уряд, наляканий масовим вступом до ополчення, обмежив набір їх на Україні двома губерніями – Полтавською та Чернігівською. Усього Україна виставила для козацького і земського ополчення майже 70 тис. осіб.

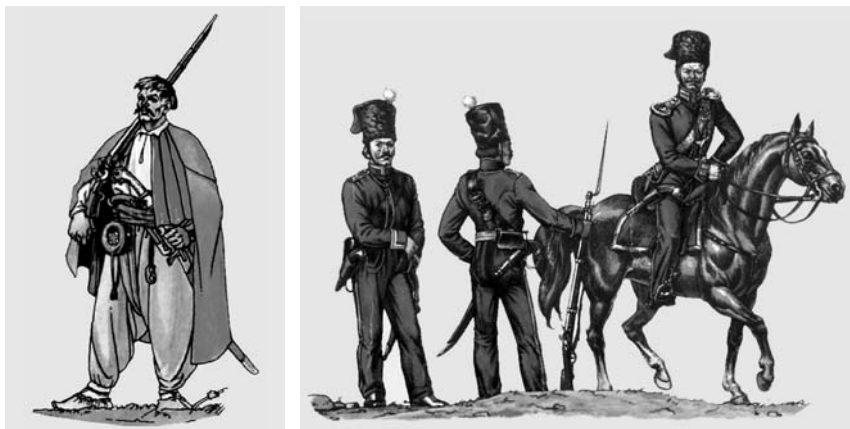
Українські ополченські сили брали активну участь у війні з наполеонівською Францією починаючи з осені 1812 р., згодом – у закордонному поході російської армії. Збереглося багато свідчень про їх воїнські подвиги. Але царський уряд виявився невдячним. **У 1816 р. всі привілеї у козаків відібрано, а їх самих повернуто до попереднього стану.** З них чимало в 1820–1825 рр. виїхало на Кубань, де вони приєдналися до тамтешнього козацького війська. Що ж до Полтавського та Чернігівського земських ополченських полків, то їх розформували ще раніше, в кінці 1814 р. Усіх тих, хто пережив війну, повернули додому,

не залишивши їм ніяких пільг. Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав по два карбованці винагороди.

4. Азовське козацьке військо

Своєрідно відгукнулися в Україні події ще однієї російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На відміну від попередніх, ця війна вже не зачепила українських земель. Але оскільки воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях у безпосередній близькості від України, то й цього разу імперія максимально використовувала її матеріальні і людські ресурси. На початку війни бої відбувалися і на землях Задунайської Січі. Частина колишніх запорожців вирішила повернутися в Україну. Значну роль у прийнятті ними цього рішення відіграли суперечки з владою, пряомолінійна політика Туреччини щодо козацтва. Важливу роль у переході задунайців до Російської держави відіграв останній кошовий отаман Задунайської Січі **Йосип Гладкий (1789–1866)**. Він разом з козацьким загоном перейшов у межі Російської держави тоді, коли Росія бажала цього найбільше.

Але задунайським козакам після повернення не дозволили селитися на землях їхніх батьків і дідів. В інтересах власної вигоди російський уряд планував оселити задунайських козаків у західній частині передгір'їв Кавказького хребта. Обставини на Кавказі не дозволили цього зробити. Тому із задунайців було створене Окреме Запорозьке військо, яке в 1832 р. перейменували в **Азовське козацьке військо**. Воно було розміщене на узбережжі Азовського моря і отримало землі в

Задунайські козаки плекали січові традиції гетьманської доби. Але в нових умовах їм часто доводилося служити чужим інтересам.

Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Разом із сім'ями в цьому війську було 6 тис. осіб, згодом майже 11 тис. В обов'язки війська входила охорона східної частини російського узбережжя Чорного моря. Військо розформували в 1866 р. На той час близько половини козаків переселили на Кубань, а тих, хто залишився, перевели в селянський стан.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Бурхливі події європейської історії першої третини XIX ст. не оминули Наддніпрянську Україну. Як південно-західна окраїна Російської імперії, вона її волею була втягнута в російсько-турецькі війни 1806–1812 і 1828–1829 рр. Результати цих війн для України були суперечливі. З одного боку, війни підривали економічний потенціал України, примушували українців воювати і гинути за чужі їм імперські інтереси. З іншого боку, в ході першої з цих двох війн було приєднано до Росії ті українські землі у гирлі Дунаю, які перебували у складі Туреччини. І хоча один вид національного гніту замінювався іншим – турецький російським, – ці війни мали наслідки, яких не бажала Росія, – зближення українців приєднаних територій з наддніпрянськими українцями, зростання загального потенціалу українства у його протистоянні з імперською владою.

Як один з регіонів Російської імперії, Україна у 1812 р. була втягнута у російсько-французьку війну. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі армії і ополчення, сподіваючись, що цар їм після перемоги «віддячить». Війна породила й інші надії: частина українського дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення незалежності чи автономії України. Але і перших і других після поразки французів спіткало розчарування. Усіх, хто прийшов з війни, повертали до довоєнного стану. Розвиток подій черговий раз підказував українцям, що лише у власній державі можливе поліпшення життя, вирішення національного й усіх інших питань.

■ Перевірте себе

1. Яким чином російсько-турецька війна 1806–1812 рр. вплинула на становище України? На карті на с. 30 прослідкуйте територіальні зміни після війни.
2. Який відгук в Україні мала російсько-французька війна 1812 р.?
3. Які плани мав Наполеон щодо України?
4. Якими мотивами керувалися українці, йдучи в ополчення?

5. Які наслідки для України мали події російсько-турецької війни 1828–1829 рр.?
6. Поясніть причини створення Азовського козацького війська.
7. Що таке «українське питання» і який вплив воно справляло на міжнародні відносини?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Попереднє розпорядження Олександра I про створення українського козацького війська (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї...

Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Джерело: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. – К., 1948. – С. 12, 14.

Запитання і завдання

1. Яке значення мало залучення українських полків у російсько-французьку війну 1812 р.?
2. Чи були виконані царські обіцянки щодо українських полків?

Запам'ятайте дати

- **1806–1812** – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, у яких жили українці.
- **1812** – російсько-французька війна.
- **1828–1829** – перехід задунайських козаків під проводом Й. Гладкого в російське підданство.
- **1832–1866** – роки існування Азовського козацького війська.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли була знищена автономія Гетьманщини? 2. Які наслідки мала інтеграція українських земель до Російської імперії? 3. Представники яких національностей переважали серед дворян в Україні?

Творче завдання

У чому полягають сильні та слабкі сторони українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні?

1. Українська, російська і польські течії суспільно-політичного руху

Гостра криза в суспільстві породжувала обурення не лише у селянства. Невдоволення наростало серед тієї частини заможних освічених громадян, яким було небайдуже майбутнє країни і які близько до серця сприймали її негаразди. Вони почали пошук виходу з кризи. Цей пошук нових шляхів суспільного розвитку супроводжувався дискусіями, гострою ідейною боротьбою, залученням до політики раніше байдужих до неї людей, різким зростанням чисельності незадоволених діями влади.

Наддніпрянщина була заселена представниками різних національностей. Ось чому і в суспільно-політичному русі цієї частини України існувало декілька течій. Першою з них була українська, що представляла інтереси корінної і пригнобленої національності – **українців**. Друга течія – **загальноросійська**, орієнтувалася на потреби і плани пануючих в імперії соціальних груп. Українці мали своїм завданням національне визволення, а значить – знищення імперії. Адже національний гніт був одним з найголовніших проявів імперського характеру Російської держави. Метою загальноросійської течії суспільно-політичного руху було «поліпшення» імперії, її реформування чи революційна ломка. Дуже рідко серед російських політиків першої половини XIX ст. зустрічалися люди, які погоджувалися з ідеєю відродження Української держави.

Особливістю Правобережної України, де після приєднання до Росії збереглися польська шляхта і значний прошарок поляків інших станів, була наявність, крім української і загальноросійської, польської течії у суспільно-політичному русі. Правобережна польська шляхта разом зі шляхтою корінних польських територій прагнула відродити Польщу в кордонах, які вона мала до поділів Речі Посполитої.

2. Опозиційні настрої у середовищі нащадків козацької старшини

Знищення царизмом Гетьманщини стало сигналом для боротьби за відновлення національних прав українців. Перша генерація борців за українське відродження формувалася з колишньої козацької еліти. Більшість знатних українських родів, отримавши дворянство, пішла на службу Російській імперії, розширяючи і зміцнюючи її. Але частина з них неприязно ставилася до будь-яких змін, що йшли з Росії, обороняючи давній лад і культуру. Вона мріяла про відродження втраченої автономії України.

Українських патріотів єднали не лише прихильність до минулого, а й критичне ставлення до сучасного. Вони прагнули зберегти місцеву правову систему, що ґрунтувалася на Литовських статутах, намагалися відновити знищену російським самодержавством армію.

Опозиційна діяльність представників українського суспільно-політичного руху найбільше проявилася в роботі **патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському**. До гуртка належали або були з ним зв'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полетики, Капністи й ін.). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській академії та західноєвропейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

У 1787 р. **Василь Капніст (1758–1823)** очолив групу автономістів, яка опрацювала проект відновлення козацького війська. Російський уряд не прийняв такого роду пропозицій. Тоді частина української старшини зважилася на більш рішучий крок – встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на її думку, на війну з Росією. У 1791 р. В. Капніст приїхав (разом із братом) до Берліна, де мав зустріч з королівським канцлером. В. Капніста цікавило, чи підтримає Пруссія українське повстання в разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання у разі, якщо дійсно почнеться прусько-російська війна. Однак

Василь Капніст – один з найяскравіших представників козацької автономістської старшини кінця XVIII ст.

Іван Котляревський – поет, який започаткував добу нової української літератури, палкий патріот рідного краю й відомий громадський діяч.

прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

Опозиційний запал у середовищі козацької старшини поступово згасав. Реальні царські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива боротьби з самодержавством за Україну і пов'язана з цим небезпека.

Однак аж до початку 40-х років XIX ст. нащадки козацької еліти все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності. **Перш ніж остаточно відійти у небуття, козацька еліта спалахнула справжнім феєрверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів.** Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була «Історія Русів». Головна ідея твору – ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. У книжці розповідалося про боротьбу українців проти польського і московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів» мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв.

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема «Енеїда» **Івана Котляревського**, перша частина якої вийшла у світ 1798 р. Їй судилася щаслива доля. З «Енеїди» починається нова українська література, яка ґрунтується на живій українській мові. Нагадаємо, що до І. Котляревського мовою художньої літератури була церковнослов'янська, малозрозуміла для народу.

Поміркуйте *Яке значення мало написання літературного твору живою українською мовою?*

Таким чином, Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття – художню літературу. Потім на основі літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість охарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу величезне значення. Мова – душа народу. Філософи

Василь Каразин – засновник Харківського університету, вчений і конструктор, автор відкриттів у неорганічній та органічній хімії, визначний агроном і метеоролог.

стверджують: «Український дух, що ожив, уперше проявляє себе у літературі». Історики уточнюють: з опублікуванням першої частини «Енеїди» Івана Котляревського починається процес пробудження і формування самосвідомості народу, який проявляється у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови.

В умовах Наддніпрянщини, де український патріотизм часто поєднувався з відданістю імперії, українське національне відродження інколи стимулювалося російським друкованим словом. Зокрема, по-новому постала Україна перед читачем у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». Фактично, це опоетизована героїка українського козацтва, вірних синів і надійних захисників багатостраждальної України. У зображенні письменника запорожець постає у всій красі – мужнім, відважним до самопожертви й люблячим до самозабуття. Образ степової вольності з її відчайдушністю, лицарством і побратимством викликав у читача почуття симпатії й бажання наслідувати ці риси.

Колоритні персонажі творів М. Гоголя – нащадка старовинного козацького роду – пробуджували національну свідомість багатьох українців.

3. Українське культурне відродження на Слобожанщині

У 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого Василя Каразина (1773–1842) відкрився Харківський університет. Для тогочасного українського суспільства це була подія історичної ваги. Частина підготовлених в стінах університету високоосвічених молодих фахівців та їх викладачів-наставників виявила зацікавлення до розв'язання гострих українських проблем. З Харкова розпочався процес формування національної інтелігенції, яка поступово в українському русі заміщала колишню козацьку еліту.

Столиця Слобожанського краю стала центром збирання історичних документів, фольклору, старожитностей. Відповідну діяльність захоплених національною ідеєю молодих інтелігентів спрямовував В. Каразин. Перебуваючи під наглядом

Харківський університет – перший у підросійській Україні. Він виховав багато патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.

поліції у своєму селі, він часто приїздив до університету, закликав вивчати і популяризувати національну культуру, побут народу. **Помітними постатями були** декани університету Григорій Успенський, Петро Гулак-Артемівський, поет і педагог Лев Боровиковський, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, пізніше професори університету поет і етнограф Амвросій Метлинський, філолог, палеограф, етнограф Ізмаїл Срезневський, а також випускник університету, видатний історик і письменник Микола Костомаров.

Навколо них згуртувалися молоді вчені, вчителі. Багато з них їздили Слобожанщиною у пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися у харківських журналах «Украинский вестник», редактором якого був Григорій Квітка-Основ'яненко, а також «Харьковский демократ», «Украинский журнал».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Криза кріпосницького ладу, антиукраїнська національна політика царизму викликали в суспільстві **незадоволення**. В усіх станах і соціальних групах йшов напружений пошук шляхів дальшого розвитку суспільства. Найосвіченішим і соціально найактивнішим тоді було **дворянство, тому в ці пошуки включалися, насамперед, його представники**. Нащадки української козацької старшини були незадоволені змінами, що їх проводила імперська російська влада в Україні.

Це незадоволення проявлялося в діяльності патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському, появі історико-літературних творів, у яких оспівувалася українська старовина і доводилось право України на самостійне життя. Однак наприкінці XVIII ст., коли українська козацька старшина була урівняна в правах з російським дворянством, її автономістський запал помітно ослаб. Це була важка втрата для українського народу. Зникла та єдина на той час соціальна група, яка була спроможна представляти інтереси всіх українців перед імперською владою та перед іншими народами. Але, сходячи з історичної арени, козацько-старшинська еліта залишила безцінний скарб – літературну українську мову і своє патріотичне бачення історії України. Інтелектуальна творчість козацької старшини започаткувала українське національне відродження.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте основні напрями суспільно-політичного руху в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
2. Які заходи здійснювало українське дворянство щодо відновлення автономії України?
3. Яку роль у суспільно-політичному русі відіграла громадсько-політична діяльність В. Капніста?
4. За яких умов і обставин розпочалося українське національне відродження?
5. Визначте роль української козацької старшини в історії України від кінця XVIII ст. до початку 40-х років XIX ст.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З доповідної записки канцлера Герцберга королю Пруссії з приводу місії Василя Капніста

Вважаю своїм обов'язком якнайсмирненніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії, або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що його післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснював над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

Джерело: Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р.
Місія В. В. Капніста: її передісторія і історія // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 225.

Запитання і завдання

1. Коли Василь Капніст приїздив до Пруссії? Якими виявилися результати його поїздки?
2. Чому, на ваш погляд, для вирішення суто українських справ Капніст змушений був звертатися до уряду іноземної держави?

Запам'ятайте дати

- 1791 – таємна місія Василя Капніста до прусського короля.
- 1805 – заснування Харківського університету, осередку українського культурного відродження.

§7

Українське національне відродження в західноукраїнських землях

Творче завдання

Які відмінності мало національне відродження в західноукраїнських землях у порівнянні з Наддніпрянською Україною? Чим їх можна пояснити?

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли почалося і в чому проявилось українське національне відродження в Наддніпрянщині? 2. Що таке українська національна ідея? 3. За яких обставин виникла Українська греко-католицька церква? 4. Які ідеї пропонував європейське Просвітництво?

1. Пробудження національного життя. Поширення національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків

Як і в Наддніпрянщині, імперська політика на західноукраїнських землях викликала опір українців, які розгорнули боротьбу за збереження своєї самобутності, за свої національні права. Перша третина XIX ст. стала початком національного відродження на західноукраїнських землях.

Модернізаційні реформи Марії-Терезії і Йосифа II створили передумови для культурного відродження в Західній Україні. У краї збільшилася чисельність української інтелігенції, яка все частіше замислювалася над становищем народу, його минулим, сучасним і майбутнім. Але наступники імператорів-реформаторів Леопольд II і Франц II пішли шляхом реакції не лише у селянському питанні, а і в культурно-освітній сфері. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римо-

католицької церкви. Руський інститут при Львівському університеті в 1809 р. закрили. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Внаслідок цього рішення кількість дітей у школах різко зменшилася. Здавалося, що над австрійськими територіями України знову опустився морок неписьменності та невігластва, що західні українці опинилися в гірших умовах, ніж їхні наддніпрянські брати. Адже підросійська Україна пам'ятала про Гетьманщину і Запорозьку Січ, зберігала традиції самостійного й автономного життя, які на початку XIX ст. ще остаточно не вивітрилися. Нічого цього не було в Західній Україні.

Однак Західна Україна мала свої переваги, яких не було на Наддніпрянщині. Внаслідок імператорських реформ тут виросла суспільна верства, що спроможна була не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження в краї. Нею стали греко-католицькі священники, роль яких наприкінці XVIII – на початку XIX ст. швидко зростала і які стали носіями української національної ідеї в Західній Україні.

Поміркуйте Чому саме священники стали провідниками української національної ідеї?

Одна з головних відмінностей між греко-католицьким і римо-католицьким обрядами полягала у тому, що греко-католицьким священникам дозволялося одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків, переймаючи професію священників. Тому священницький стан уподібнювався до шляхетського чи дворянського. Ця обставина мала велике значення для збереження традицій західно-української національної еліти. Сім'ї священників були одним із головних джерел постачання кадрів для національного руху.

Крім того, греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом. За часів Речі Посполитої церква, яка зазнавала жорстоких утисків, втратила заможніші верстви і, по суті, перетворилася на «селянську». Греко-католицькі священники були пов'язані з сільським оточенням тисячами ниток. Їхні діти нерідко одружувалися з дрібними шляхтичами або шляхтянками чи навіть просто з сільськими дівчатами

Йосип Лозинський – український вчений, етнограф, мовознавець, публіцист.

та парубками. «Хлопи і попи», як казали поляки, трималися разом і спільно переживали всі лихоліття владних знущань. Греко-католицьке духовенство дало людей, які стали в обороні права українського народу здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі. Воно стало носієм української національної ідеї в Західній Україні.

2. Поширення ідей Просвітництва

Національне відродження українців починалося під впливом європейського Просвітництва, яке, хоча й з деяким запізненням, на початку XIX ст. прийшло в Галичину. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького (1774–1858) зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священиків: Іван Могильницький (1777–1831), Йосип Левицький (1801–1860), Йосип Лозинський (1807–1889), Іван Лаврівський (1773–1846) та ін. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкової освіти й розширення мережі початкових шкіл. За ініціативи Й. Левицького помічник єпископа у шкільних справах І. Могильницький у 1816 р. у Перемишлі заснував **перше просвітницьке товариство греко-католицьких священиків**. Поряд з іншими воно ставило своїм завданням удосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, зокрема перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрили близько 400 шкіл. У 30-ті роки XIX ст. центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова.

3. «Руська трійця»

Переломною подією в історії національного відродження стала діяльність «Руської трійці», до якої належали молоді студенти богослов'я Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький. Головною постаттю у цій групі став М. Шашкевич. Син сільського священика, він зріс у гуці українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

Перед молодим М. Шашкевичем постало питання: **чому освічені українці нехтують мовою народу, чому її соромляться?** Саме тоді до його рук потрапили «Енеїда» І. Котляревського та збірник «Українські народні пісні» М. Максимовича. Він сприйняв красу української мови і почав сам писати нею. На другому році навчання М. Шашкевич заприятелював з І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Вони читали й обговорювали прочитане,

1. Маркіян Шашкевич. 2. Іван Вагилевич. 3. Яків Головацький. *Національне відродження на західноукраїнських землях розпочалося з діяльності «Руської трійці», очолюваної Маркіяном Шашкевичем.*

дискутували й завжди говорили лише українською мовою. Саме за це спольщені товариші назвали їх «Руською трійцею». Це було на початку 30-х років XIX ст. Щоб довести, що українською мовою можна висловлювати навіть філософські та релігійні ідеї, М. Шашкевич в 1836 р. виголосив першу українську промову в музеї семінарії перед духовними особами і запрошеними гостями. До того часу такі промови виголосували тільки польською, німецькою або латинською мовами. Це сподобалося всім семінаристам, і від того часу деякі з них стали розмовляти українською мовою. Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською (селянською), М. Шашкевич у вірші «Руська мати нас родила...» писав:

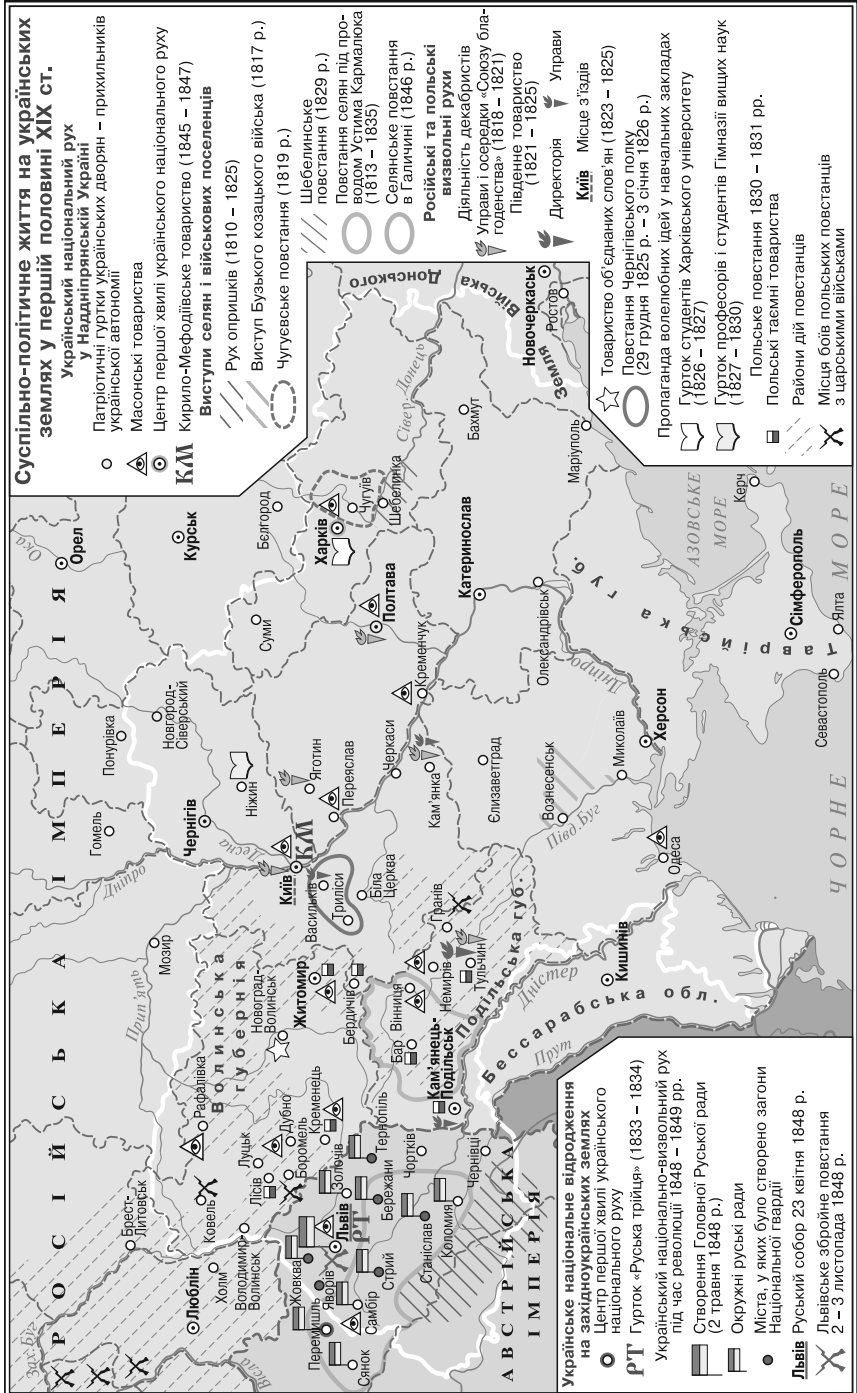
*Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нею встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?*

Поміркуйте Яке значення мала діяльність «Руської трійці»?

М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький у 1834 р. об'єднали навколо себе близько 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася

Титульна сторінка «Русалки Дністрової».

назва «Руська трійця», підготували до друку збірку поезій рідною мовою, у якій виразно прозвучав заклик до єднання народних сил, до національного пробудження. Збірку не пропустила цензура. Австрійська влада побоювалась, що вихід її українською мовою приведе до зародження у Галичині національного руху, який може бути спрямований проти імперії Габсбургів.

4. Альманах «Русалка Дністровая»

У 1837 р. стараннями Я. Головацького збірку (альманах) під назвою «Русалка Дністровая» вдалося видати у Будапешті. В альманасі були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, поетизували національних героїв, проголошували необхідність возз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом демократичної молоді державній реакції, протестом проти денационалізації і роз'єднання українських земель. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що власті вороже зустріли «Русалку Дністровую», конфіскували й знищили майже весь наклад (крім 250 примірників), а її авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку під час революції 1848–1849 рр.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Культурно-освітні процеси в Західній Україні наприкінці XVIII – до кінця 40-х років XIX ст. увійшли в історію як перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Йому сприяли реформи Марії-Терезії і Йосифа II, які відкрили простір для модернізаційних процесів. Очолювало відродження греко-католицьке духовенство – єдина освічена соціальна група українців, яка не зденаціоналізувалась. Саме воно було носієм української національної ідеї.

З середовища греко-католицького духовенства вийшли М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький, які з початку 1830-х років розпочали на західноукраїнських землях національно-просвітницьку діяльність. Ці видатні національні діячі увійшли в історію як «Руська трійця». Непересічною

подією в історії національного відродження було видання альманаху «Русалка Дністровая». Написаний живою народною мовою, він довів, що між західними українцями і українцями Російської імперії немає істотних відмінностей, що вони є єдиний народ.

■ Перевірте себе

1. Поясніть, чому саме греко-католицькі священники брали найактивнішу участь у поширенні української національної ідеї?
2. Наведіть приклади діяльності просвітницького товариства у Перемишлі.
3. Визначте історичне значення діяльності «Руської трійці».
4. Яку роль відіграв М. Пашкевич у національному відродженні?
5. Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні, національно-визвольному русі?
6. Знайдіть осередки національного відродження в західноукраїнських землях на карті на с. 62.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Сучасний український історик Ярослав Грицак про роль греко-католицького духовенства у визвольному русі Галичини

Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи й найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого – являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи – поляки, мадяри, німці – належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви... Приналежність до східного обряду успадковувалась – греко-католики не могли хрестити свою дитину у латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції.

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 45.

Запитання і завдання

Поясніть, які обставини сприяли перетворенню греко-католицьких священиків у рушійну силу національного відродження.

Запам'ятайте дати

- **1816** – заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.
- **Початок 30-х років XIX ст.** – виникнення гуртка «Руська трійця».
- **1837** – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».

Словник термінів

- **Духовна влада** – церковна влада.
- **Цензура** (від лат. *censura* – контроль) – контроль державної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою обмеження або недопущення ідей та відомостей, які визначаються цією владою шкідливими або небажаними.

§8**Масонство і декабристи в Україні.
Польський визвольний рух**

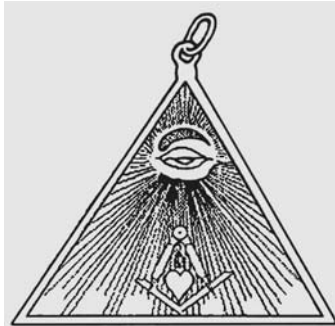
ЗГАДАЙТЕ 1. Коли в Україні почали селитися росіяни і поляки? В яких районах їх було найбільше? 2. Які суспільні рухи розвивалися в Росії в 20–30-х роках XIX ст.? (Підручник «Всесвітня історія» для 9 класу, тема «Європа після Віденського конгресу»). 3. Між якими державами було розділено Річ Посполиту в другій половині XVIII ст.?

Творче завдання

Якими причинами можна пояснити наявність в Україні російської та польської течій у суспільно-політичному русі? Чи правильно буде стверджувати, що вони користувалися масовою підтримкою українського населення?

1. Поширення західноєвропейських революційних ідей в Україні

Особливістю суспільно-політичного руху України була наявність у ньому, крім української, також російської і польської течій, які відображали інтереси російського і польського населення Російської імперії. Представники кожної з цих течій

Знак полтавської масонської ложі «Любов до істини». Місяць у верхньому куті знака – символ Христа та істини; всевидяче око символізує розумовий і духовний розвиток. Циркуль біля основи знака – символ вищого розуму і нагадування про зобов'язання перед ложею вести обдумане життя відповідно до принципу істинної любові (сердечко)

мали свої погляди на минуле й майбутнє українського народу, які не збігалися з поглядами українців. У 20–30-ті роки ХІХ ст. російські й польські революціонери здійснювали спроби шляхом збройних повстань добитися реалізації своїх планів. При цьому великі надії вони покладали на підтримку українського населення. Помітним в Україні був і загальнодемократичний рух масонів, що прийшов з Європи.

Національне відродження в Україні розгорнулося в умовах, коли Західна Європа перебувала під впливом ідей Просвітництва й Французької революції. Ці ідеї не знали кордонів і з часом прийшли в Україну, впливаючи на настрої її еліти. Зокрема, так сталося з філософськими ідеями німецьких мислителів Йоганна Гердера і Фрідріха Шеллінга. Ці філософи стверджували, що кожна нація наділена Богом особливими, лише їй властивими якостями, які вона у процесі свого розвитку повинна обов'язково розкрити. Ідеї Й. Гердера і Ф. Шеллінга сприяли національному відродженню в залежних європейських країнах. Вони активізували процес національного відродження українського народу, який тепер отримав філософсько-релігійне обґрунтування.

Так само було і з революційними ідеями, які з Франції перекинулися на інші європейські країни, у тому числі й Україну. Трапилося це після завершення війн із наполеонівською Францією. Російська армія пройшла через всю Європу до Парижа. В її складі, як відомо, були не тільки офіцери й солдати з України, а й цілі полки. Закордонний похід дав змогу побачити Західну Європу й переконатися на власні очі, що там, у спустошених війнами і революцією країнах, народ живе краще і вільніше, ніж у переможній Російській імперії. Багато офіцерів повернулося із Заходу з ідеями Французької революції про свободу, рівність і братерство. Зрештою, навіть прості солдати бачили в Західній Європі життя без примітивного рабства, яке у вигляді кріпацтва панувало в межах Російської імперії. Західна Європа продовжувала збурювати антимонархічні настрої і в

наступні роки. На початку 20-х років XIX ст. повстання і революції привели до проголошення в Іспанії, Італії, Португалії конституцій, що обмежували королівську владу. Тоді ж у Греції вибухнуло повстання за незалежність, що справило особливо велике враження на українців, примушуючи їх замислюватися над долею власної Батьківщини, над можливими шляхами її відродження.

2. Масонство в Україні

З Європи в Україну через Росію і Польщу в кінці XVIII ст. прийшов ще один різновид суспільного руху – **масонство**. Масонство мало багатовікову історію. Члени Ордену масонів (чи «вільних каменярів», від англ. *mason* – каменяр, муляр; фр. *francmasonerie* – вільномулярство) сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «Весь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Основне масонське гасло – «Свобода, Рівність, Братерство». Наприкінці XVIII ст. ложі (гуртки) масонів діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та інших містах. Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Після наполеонівських війн рух значно активізувався.

Членами лож стали лікарі, архітектори, літератори, купці тощо. Серед масонів України було багато представників старшинсько-шляхетських родин. Зрозуміло, що гасла масонства приваблювали в його ряди незадоволених кріпацтвом. Хоча масонство заперечувало національні кордони, але дух вільнодумства в умовах України не міг не формувати протесту проти національного гніту. **Тому серед українських масонів поширювались і ідеї слов'янської федерації, у якій українці були б рівними серед рівних, і навіть державності України.**

Поміркуйте Які висновки можна зробити, спираючись на той факт, що масонство в Україні набуло національного забарвлення?

Основний наголос на національні проблеми України робила полтавська ложа «Любов до істини» (1818–1819). До цієї ложі належали 20 осіб, у тому числі І. Котляревський. Чутки про цю організацію дійшли до Петербурга, і цар закрив її особистим указом. Поступово деякі масони переходили від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів Полтавської ложі. На її базі у 1821 р. утворилося таємне «Малоросійське товариство», душею якого був предводитель дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич (бл. 1783–1866). Однодумцями В. Лукашевича стали поміщики і чиновники Олександр

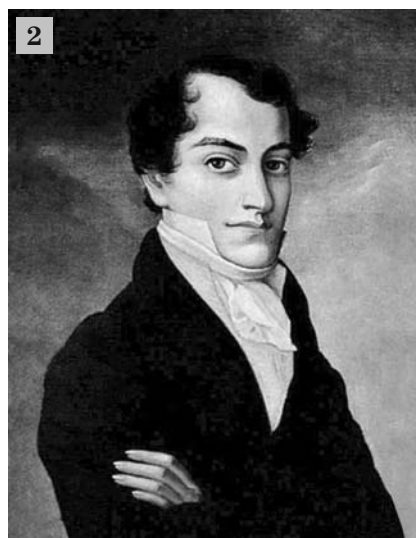

Величко, Петро Капніст, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Володимир Тарнавський. Товариство діяло в умовах посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. В. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї державної незалежності України як головної передумови вільного розвитку національної культури, скасування кріпацтва й запровадження європейських форм державного устрою. **Малоросійське товариство справило помітний вплив на пробудження національної свідомості української інтелігенції.**

3. Діяльність декабристів в Україні

Важлива сторінка суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

У 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). Її очолювала Корінна управа, якій підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах. В Україні вони були в Тульчині і Полтаві. Особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель.

1. Павло Пестель – керівник Південного товариства. Після поразки повстання засуджений до страти. **2.** Кіндрат Рилєєв – співкерівник Північного товариства, поет, який оспівував Гетьманщину й був одним з небагатьох російських прихильників ідеї національного самовизначення України. Потрапив до числа засуджених до страти.

У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення Південного товариства. Провідна роль у товаристві належала П. Пестелю. Утворилося й Північне товариство з центром у Петербурзі. Обидва товариства мали спільну мету – шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко проявилось в їхніх програмних документах.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану П. Пестелем програму – «Руську правду», яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення усіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності.

Росія мала стати республікою. Однак програма містила дискримінаційні щодо українців положення. **Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії.** Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Дещо інший підхід до вирішення національних проблем мала таємна організація **Товариство об'єднаних слов'ян**, утворена в 1823 р. у Новограді-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими (1798–1854; 1800–1854). У документах товариства ставилася мета боротьби проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу. **Проте Україна в планах товариства не фігурувала як член федерації народів.** З часом Товариство об'єднаних слов'ян злилося з Південним.

Поміркуйте Чому Південне товариство й Товариство об'єднаних слов'ян відмовили українцям у праві на самовизначення?

З програмними документами Південного товариства в планах щодо майбутнього Російської імперії не співпадали положення проекту Конституції Північного товариства (автор Микита Муравйов). Ним передбачалось встановлення **конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави.**

Микита Муравйов-Апостол – командир Чернігівського полку. Важко пораненого в бою його ув'язнили в Петропавлівській фортеці, а згодом стратили.

У проект Конституції були включені положення, які передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити **Українську, Чорноморську і Бузьку держави із центрами у Харкові, Одесі й Києві**. Однак ці положення не задовольняли членів товариства, і проект Конституції не затвердили.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилось дожити до того часу. В листопаді 1825 р. він несподівано помер у Таганрозі. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й закінчилося поразкою. Незважаючи на це, 29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк, що розташовувався на Київщині, але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили.

Рух за здійснення перевороту отримав назву декабристського, від російської назви місяця – «декабрь».

4. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах

Хоча декабристів і розгромили, опозиційний самодержавству рух остаточно не зник. Серед освічених верств населення продовжувалося поширення антикріпосницьких ідей, не припинялися спроби організуватися для протистояння політиці царизму. Не маючи конкретної програми дій і чіткої політичної мети, члени таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки грудневого повстання й намагалися намітити шляхи оновлення Росії.

1

2

1. Іван Орлай, директор Ніжинської гімназії вищих наук. Під його керівництвом гімназія стала одним із центрів суспільного руху проти деспотизму в Україні. 2. Ніжинська гімназія вищих наук. Вільнодумство серед професорів і студентів цього навчального закладу продовжило визвольні традиції декабристів.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що виник на початку 1826 р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, сперечалися з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антицарського спрямування й поширювали їх серед знайомих. Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його.

Волелюбні настрої охопили й гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому зіграв її директор Іван Орлай, людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивно настроєними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Чимало гімназистів сприйняло світогляд своїх наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник М. Гоголь.

Вільнодумство гімназії виходило далеко за межі Ніжина. За доносами власті провели слідство і в 1830 р. звільнили з посад вільнодумних професорів. П'ять з них було заслано.

Поміркуйте Чому, незважаючи на жорстоке придушення повстання декабристів, в Україні не припинилася діяльність антимонархічних гуртків?

Однак спинити поширення волелюбних ідей не вдалося. Надто сильно вкорінилися вони у свідомості інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

5. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна

У листопаді 1830 р. у Варшаві розпочалося повстання, очолюване польськими офіцерами, які ставили за мету відродження державності Польщі. Росіяни змушені були залишити Польщу. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «За нашу і вашу свободу». Створений повстанцями національний уряд виробив програму відновлення Польщі у кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. польські повстанці направили на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійське повстання.

Польська шляхта українських земель висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак керівники повстання не захотіли дати кріпакам волю, і ті не підтримали виступ. З українського боку сторону повстанців прийняли лише кілька десятків офіцерів – нащадків козацької старшини. Повстанців розгромили, і російські війська у кінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву.

Після придушення повстання царизм почав рішуче **викорінювати польський вплив на Правобережній Україні**. Це вилилося

Марцін Залевський. Взяття арсеналу. Польське повстання 1830–1831 рр.

перш за все в початок масового зросійщення цього краю. Були закриті польські школи (українських не було). Навчання переводилось на російську мову. В Кременці закрили відомий польський ліцей. Натомість у Києві заснували російський університет Св. Володимира. Завданням нового університету міністр освіти Сергій Уваров визначив «Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії». 60 тис. польських шляхтичів в Україні були позбавлені дворянства. Багатьох заслали в глиб Росії.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям **несподівані вигоди**. Так, **Київський університет з часом перетворився в центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури**. Намагаючись здобути прихильність

Документ про відкриття Університету Св. Володимира. *Перший університет у Наддніпрянській Україні виховав сотні патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.*

селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у боротьбі проти польської шляхти, **царизм дещо поліпшив їхнє становище.**

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Суспільно-політичний рух в Україні на початку XIX ст. відчував на собі вплив європейських революційних ідей. Західна Європа, де процеси модернізації розвивалися інтенсивніше, ніж у Російській імперії, була каталізатором як національного, так і загальнодемократичного рухів. Проявом останнього стала діяльність в Україні масонських лож. У 20–30-х роках XIX ст. Україна стала ареною російського і польського суспільно-політичних рухів. Російські революціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства і кріпацтва. Вони здійснили героїчну спробу реалізувати свої плани, піднявшись у грудні 1825 р. на збройне повстання проти царизму. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення і відновлення незалежності Польщі. Своєї мети вони спробували досягти у 1830–1831 рр. за допомогою зброї. Українських патріотів насторожувало те, що ні російські, ні польські революціонери не погоджувалися на відродження Української держави. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Польській державі. Ця помилкова точка зору послаблювала й російський декабристський, і польський національний рухи, хоча серед декабристів і польських повстанців зустрічалися також українці. Життя підказувало українцям, що їхнє національне і соціальне визволення неможливе без власної організації, без чіткого усвідомлення власних національних інтересів.

Несподіваними для України були наслідки польського повстання 1830–1831 рр. Поразка поляків спричинила ослаблення польських впливів на Правобережжі.

■ Перевірте себе

1. Який вплив на суспільно-політичний рух в Україні справили події в Західній Європі?
2. Яку роль відіграла діяльність масонських лож в Україні?
3. Які події пов'язані з поданими назвами: а) Південне товариство; б) Північне товариство; в) Товариство об'єднаних слов'ян? В яких роках вони діяли і на що спрямовували свою діяльність?
4. Яке майбутнє відводилось Україні у проекті Конституції М. Муравйова та «Руській правді» П. Пестеля?

5. Які події відбувалися в Україні під час повстання декабристів у Петербурзі? Яку роль відповідно до планів повстанців міг відіграти Чернігівський полк у разі успіху його виступу?
6. Охарактеризуйте суспільно-політичний рух в Україні у другій половині 20-х років XIX ст.
7. Які наслідки для України мало польське повстання 1830–1831 рр.?
8. Знайдіть місця діяльності масонських лож, центри російського і польського визвольних рухів на карті на с. 62.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З «Руської правди» Павла Пестеля

...Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людям, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природним, противна святій вірі християнській, суперечить, нарешті, заповідній волі Всевишнього, який гласить у Святому письмі, що люди перед ним усі рівні і що одні лише діянню їх і добродійності різницю між ними роблять. І тому не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинне бути рішуче знищено і дворянство повинно неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми...

Увесь російський народ складає один стан – громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

...Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно до такого устрою держави вести б могло.

Джерело: Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. – М., 1991. – С. 87, 90.

Запитання і завдання

1. Порівняйте положення «Руської правди», в яких ідеться про ліквідацію кріпосного права, та принципи організації міжнаціонального співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією П. Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання?
2. Порівняйте пункти «Руської правди» і зміст Конституції М. Муравйова щодо вирішення національного питання.

Запам'ятайте дати

- 1818–1819 – діяльність масонської ложі «Любов до істини».
- 1816–1825 – діяльність декабристських організацій.
- 29 грудня 1825 – 3 січня 1826 – повстання Чернігівського полку.
- 20-ті роки XIX ст. – пропаганда волелюбних ідей у Харківському університеті та гімназії вищих наук у Ніжині.
- 1830–1831 – польське повстання.

Словник термінів

- **Федерація** (від лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці – члени федерації – мають власні органи влади і поряд з цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.

Узагальнювальний урок

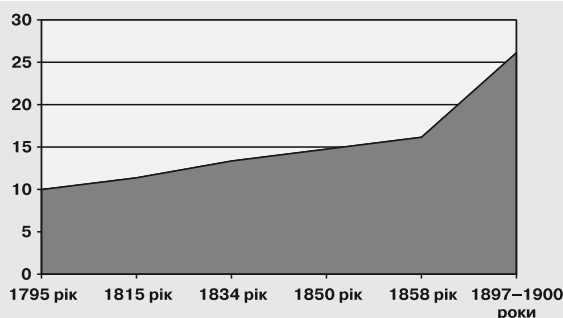
ТЕМА 2

Творче завдання

Чому першу третину XIX ст. вважають початком національного відродження України?

1. Нова політична й етнічна географія України

Після російсько-турецьких війн XVIII ст. і трьох поділів Польщі політична географія України істотно змінилася. Українські землі опинилися у складі двох держав – **Російської і Австрійської імперій**. **Населення України складало 10 млн осіб, із них 7,8 млн перебували під владою Росії, а 2,2 млн – під владою Австрії.**

Динаміка зростання чисельності українців (млн осіб).

Надалі протягом століття чисельність українців неухильно зростала. За цим показником вони входили до числа найбільших народів Європи.

Але не маючи власної держави, українці як народ були на континенті практично невідомі.

Австрія володіла Західною Україною. Її землі належали до різних адміністративних одиниць імперії.

Усі інші українські землі (80% етнічної території) опинилися у складі Російської імперії і управлялися з єдиного центру – Санкт-Петербурга. Але ніяких переваг від цього населення підросійської України не мало. І Австрія, і Росія адміністративно-територіальний поділ приєднаних земель формували, виходячи зі своїх інтересів, а не потреб населення. Втративши власну державність, українці були приречені на роль знаряддя в політиці урядів Австрії і Росії, на роль джерела для імперських скарбниць і резервуар для поповнення російської та австрійської армій. **Це була їхня плата за бездержавне існування.**

Разом з тим, порівняно з попередніми століттями, коли Україну розділили між чотирма державами (Росією, Польщею, Туреччиною і Австрією), нове її становище було значно вигіднішим. **Воно відкривало сприятливі можливості для міграції населення на Південь і Південний Схід і розширення за рахунок цього українських етнічних територій. У свою чергу це давало українцям додаткові можливості у боротьбі за самозбереження й у протистоянні асиміляторській політиці Російської й Австрійської імперій.**

2. Імперська політика в Наддніпрянській і Західній Україні

Австрія і Росія наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. перебували на різних рівнях соціально-економічного розвитку, що відбилося на їхній політиці щодо захоплених українських земель. Австрійські імператори Марія-Терезія і Йосиф II вели у 70–80-х роках XVIII ст. модну тоді політику освіченого абсолютизму й звільняли селян від особистої залежності, обмежували панщину та проводили інші модернізаційні реформи, що полегшували життя населення Західної України. У той же час російська імператриця Катерина II, яка хоча й листувалася з французькими просвітителями, знищила залишки української автономії й відновила в Наддніпрянщині кріпацтво.

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II позитивно позначилися на господарському житті, становищі селянства. Але вони були не настільки глибокими, щоб корінним чином змінити ситуацію. До того ж за наступників імператорів-реформаторів почалася реакція, яка знищила здобутки попередніх десятиліть.

3. Суспільно-політичний рух в Україні, його течії і суперечності

Вобох частинах України швидко наростали соціальні суперечності, суспільство перебувало у стані гострої кризи. Загальне неблагополуччя збурювало свідомість людей, небайдужих до долі країни, і сприяло появі суспільно-політичного руху.

Як і в інших залежних країнах, в Україні суспільно-політичний рух не був однорідним. На Наддніпрянщині перша його течія прагнула до національного визволення і відновлення української державності. Однак на початку XIX ст. вона була ще вкрай слабо виражена й не була цілком самостійною. Друга течія ставила завданням оновлення, «покращення» імперії, а не знищення її шляхом надання пригнобленим країнам права на самовизначення та утворення нових держав. Нарешті, третя течія представляла правобережну польську шляхту й близькі до неї верстви польського населення, які століттями жили в Україні. Поляки прагнули до відновлення знищеної у другій половині XVIII ст. Польської держави, до складу якої планували включити й Правобережну Україну.

Суспільно-політичний рух Західної України мав свої особливості. У більшості поміщиками і чиновниками в Галичині були поляки, в Закарпатті – угорці, в Буковині – румуни. Найактивнішими були поляки Галичини, які, як і правобережна шляхта, мріяли про відновлення Речі Посполитої, до складу якої обов'язково мали увійти заселені українцями галицькі землі. Угорці, що також прагнули до створення власної незалежної держави, відмовлялися у праві на це українцям Закарпаття. Таким чином, діючи у складі польської чи угорської національно-визвольних течій, українці не могли досягти своєї кінцевої мети – національного визволення. Так само й українці Наддніпрянщини не могли вирішити свої завдання, перебуваючи в російських чи польських організаціях. Звідси випливала необхідність виділення українських національно-визвольних сил у цілком самостійну течію суспільно-політичного руху.

4. Греко-католицьке духовенство на чолі національно-визвольної боротьби в Західній Україні

Найширшою соціальною базою національно-визвольного руху в Західній Україні виступали селяни, які пам'ятали про козацьке минуле, про Богдана Хмельницького і його соратників, про пізніші спроби відновлення української державності. Але селяни були нездатні сформулювати не лише загальнонаціональні, але й власні економічні, політичні та культурні вимоги. Вони не мали необхідної для цього теоретичної підготовки. Цю місію брали на себе представники «освічених» соціальних груп, що не втратили почуття приналежності до українського народу.

У Західній Україні така роль випала греко-католицькому духовенству, що виросло і зміцніло в результаті імперських реформ 70–80-х років XVIII ст. і зуміло зберегти свій вплив на населення в час реакції першої половини XIX ст. Національне відродження Галичини відбувалося під впливом австрійського Просвітництва і відзначалося активною освітньою діяльністю перемишльського гуртка патріотично настроєних греко-католицьких священників, а з початку 30-х років XIX ст. – «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича. Стараннями «Руської трійці» було видано українською мовою літературний альманах «Русалка Дністровая». Тим самим народна мова ставала мовою художньої літератури. Вона почала витісняти малозрозумілу широкому загалу церковнослов'янську. Саме тому Іван Франко назвав появу «Русалки Дністрової» «явищем наскрізь революційним». Що стосується політичного ідеалу «Руської трійці», то він полягав у створенні слов'янської федерації народів.

5. Нащадки козацької старшини і початок українського національного відродження в Наддніпрянській Україні

Якщо в Галичині провідною силою національного відродження було греко-католицьке духовенство, то на підросійській території України нею стали освічені представники козацької старшини, що після ліквідації Гетьманщини одержували права російського дворянства.

У ролі лідера національного відродження козацька еліта перебувала до початку 40-х років XIX ст. Але, відходячи у небуття, вона на весь голос заявила про себе літературно-художніми творами та історичними трактатами. Як недогарок свічки, вона на мить яскраво спалахнула, перш ніж остаточно згаснути. Цей спалах дав українцям «Історію Русів», художні твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та інших видатних майстрів українського слова першої половини XIX ст.

Своєю натхненною творчістю освічені представники козацької старшини поставили собі вічний пам'ятник. З «Енеїди» І. Котляревського починається українське національне відродження. Ця творчість стала живим ґрунтом, на якому виросло наступне покоління будителів національного духу українського народу.

■ Перевірте себе

1. Як змінилася політична і етнічна географія України у XVIII–XIX ст.?

2. Чим були викликані реформи Марії-Терезії та Йосифа II? В чому їх суть? Чому реформи не привели до значних змін у розвитку економічного та суспільного життя Західної України?
3. Доведіть чи спростуйте висновок: «Феодально-кріпосницький лад і монархічна влада в Російській та Австрійській імперіях гальмували розвиток економіки і культури України, перетворювали її в колоніальний придаток».
4. Які течії суспільно-політичного руху сформувалися в підросійській і підавстрійській Україні у першій третині XIX ст.?
5. Охарактеризуйте українсько-російські та українсько-польські відносини на Правобережній Україні в 20–30-х роках XIX ст.
6. Чому провідну роль на початковому етапі національного відродження в Західній Україні відігравали греко-католицькі священники?
7. Яку роль у національному русі Наддніпрянщини відіграла колишня козацька старшина?
8. Що спільного й відмінного було у наддніпрянському і західно-українському визвольному русі першої третини XIX ст.?
9. Які факти соціально-економічного, політичного і культурного життя свідчили, що українці Наддніпрянщини й Західної України в першій третині XIX ст. належали до єдиного народу?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик Іван Лисяк-Рудницький про роль православного і греко-католицького духовенства у визвольному русі України

Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римського католицизму. Уніатська церква виступала тоді придатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того як Київський митрополичий престіл був підпорядкований Московському патріархатові (1685), православна церква на Україні втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонено (1839), була обмежена до Габсбургських володінь. Але тут вона пережила дивовижне відродження. Благотворні реформи, проведені австрійським урядом, піднесли освітній і громадський рівень греко-католицького духовенства. Водночас вплив австрійського «йосифінізму» дав змогу греко-католицькій церкві позбавитися від польських пов'язань. Тепер вона була здатна взяти на себе роль української національної церкви.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 415.

Запитання і завдання

1. *Що спільного і відмінного у ролі православного духовенства в Наддніпрянщині і греко-католицького в Західній Україні?*
2. *Охарактеризуйте вплив на національно-визвольний рух в Україні православного і греко-католицького духовенства.*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. «Історія Русів» про репресії російських властей в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів

...Премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи... забирали з домів їхніх і віддавали на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання теє було звичайним для Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю вбивати, а найменше, що його вважалося за іграшку, вішати і голову стинати...

Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні, – коли «всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього», то яке доправлення належить за кров народу руського, пролитого від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

*Джерело: Історія Русів. Редакція і вступна стаття
Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1956. – С. 286–287.*

Запитання і завдання

1. *Якою була офіційна оцінка в Російській імперії особи Івана Мазепи і як він зображений в «Історії Русів»?*
2. *Яку роль в історії українського визвольного руху відіграла «Історія Русів».*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Вигадний поет і філософ українського зарубіжжя Євген Маланюк про духовну атмосферу Наддніпрянської України початку ХІХ ст.

Зіпнуті до стану напівтваринного, занурені у тупім безладді, вже поза межами історії, деє поміж кухнею і спальнею – дотлівають останні рештки козацької і гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного соняшного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини, западають у смертельний сон хутори й маєтки здемоскалізованої аристократії, нині – «дворянства всеросійського». Нерухома, майже цвинтарна тиша залягає над Україною. Час від часу тишу

ту порушують хіба що звуки балової музики та ще п'янкий гомін бенкетників, що їх духовне життя звузилося до їдження і пиття («лочеморди»). Щоправда, на тих банкетах п'яне натхнення і п'яна відвага підносять часом чарку «за Українську Республіку»... але ці пияцькі вигуки ще яскравіше підкреслюють могильну тишу погасаючої, вже от-от умерлої історії...

Така ситуація – нагорі, серед тих небагатьох, що їх Катерина Друга обдарувала «вольностями дворянськими». А внизу – придушене напівмертвим тілицем шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кайдани кріпацтва – многомільйонове селянство. Про його національність співають йому кобзарі – живе, **хоч незряче**, сумління нації, символ притьмареної, але все ще живої, історичної пам'яті. В лоні того закутого селянства, що на нього переклала історія національне завдання цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси...

Джерело: Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1962. – С. 196–197.

Запитання і завдання

1. Які соціально-політичні процеси описує Є. Маланюк? Чому він бачить залишки козацько-гетьманської еліти «поза межами історії»?
2. Яку важливу сторону діяльності козацької старшини перших десятиліть XIX ст. упустив Є. Маланюк?
3. Як ви розумієте вислів Є. Маланюка: «Кобзарі – незряче сумління нації»?

Словник термінів

- **Асиміляція** (лат. *assimilatio* – уподібнення, засвоєння) – процес у суспільному житті, в ході якого окремі народи, що, як правило, знаходяться під сильним колоніальним тиском у багатонаціональній державі, засвоюють культуру і мову панівної нації і поступово зливаються з нею.
- **Митрополит** – у ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарху.
- **Патріархат** – найбільша територіально-адміністративна одиниця в православній церкві.

3

Соціально- економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

ТЕМА Творче завдання до теми
Чи правомірним буде стверджувати, що розгортання українського національного руху було закономірним (неминучим) явищем?

§9

Сільське господарство і аграрні відносини в українських землях на початку XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли і в яких регіонах України було введено кріпосне право? 2. Що таке натуральне господарство і в яких соціально-економічних умовах воно існує?

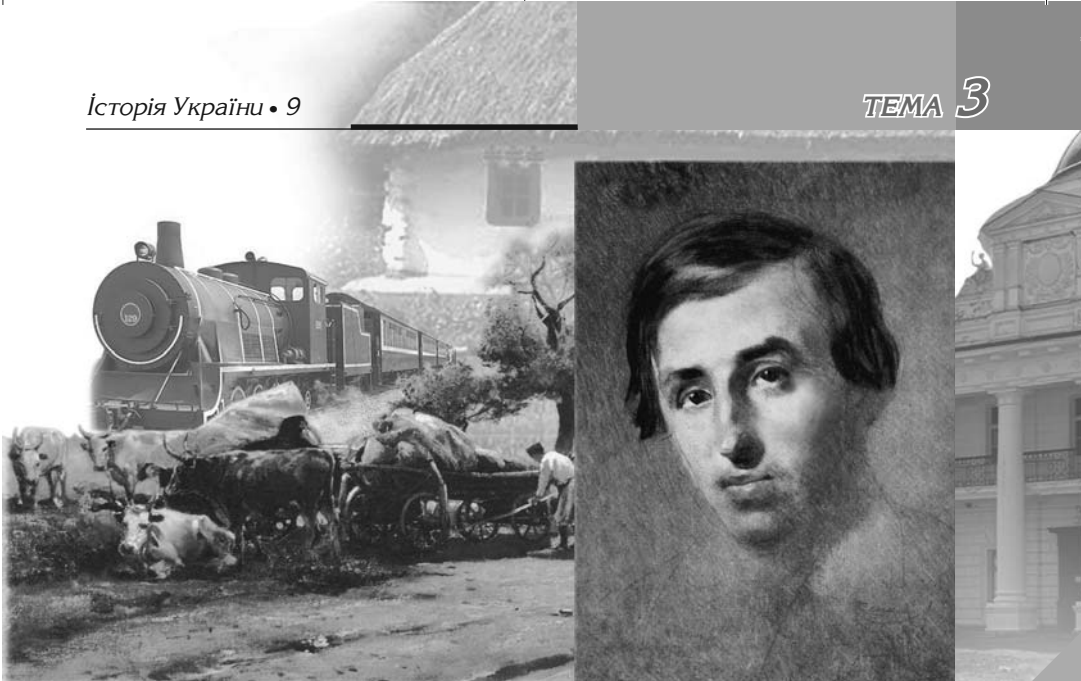
Творче завдання

Чи правильно буде стверджувати, що кризи в сільському господарстві можна було б уникнути, якби поміщики й уряд наважилися відмовитися від кріпосного права?

1. Стан сільського господарства

На початку XIX ст. Україна залишалася аграрним краєм з багатовіковим досвідом виробництва в царині землеробства й тваринництва, з величезними потенційними можливостями. Але її сільське господарство, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства, переживало занепад. Старі форми господарювання не відповідали вимогам часу, а нові поміщики впроваджувати не наважувалися. Сільське господарство опинилося у важкому перехідному стані – кризі, яка була провісницею великих змін в Україні. **Землеробство** переважало на Лівобережжі та Слобожанщині. Ним займалися в дрібних та середніх поміщицьких господарствах. На Правобережжі у великих магнатських маєтках вирощували зернові й буряки. Найуспішнішими були господарства Степової України, де

82

більшість землі перебувала в руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар тощо. У цьому регіоні в поміщицьких господарствах особливо розвивалося **тваринництво**: конярство і вівчарство.

Основною галуззю господарства в **Західній Україні** залишалася сільськогосподарське виробництво. У Галичині, окрім зернових культур, дедалі більші площі займала картопля. У економіці Буковини і Закарпаття з давніх часів велику роль відіграло скотарство. Значна площа пасовищ у підгірських і гірських районах сприяла розведенню великої рогатої худоби й овець. Головними сільськогосподарськими культурами, які для більшості населення вже ставали основними продуктами харчування, були кукурудза й картопля.

У цілому ефективність сільськогосподарського виробництва України залишалася низькою і **не відповідала потребам нового часу**. Цей контраст ставав особливо помітним на тлі прогресивних змін в аграрній сфері Західної Європи. Гальмом у розвитку сільськогосподарського сектора економіки було збереження великого поміщицького землеволодіння і кріпосного права.

2. Криза поміщицького господарювання

У **Російській імперії** поміщики-дворяни складали привілейований суспільний стан, опору самодержавного ладу. Економічною основою їх існування була власність на землю з прикріпленими до неї селянами-кріпаками. Селяни працювали в поміщицькому маєтку, не одержуючи за це плати. Себе і

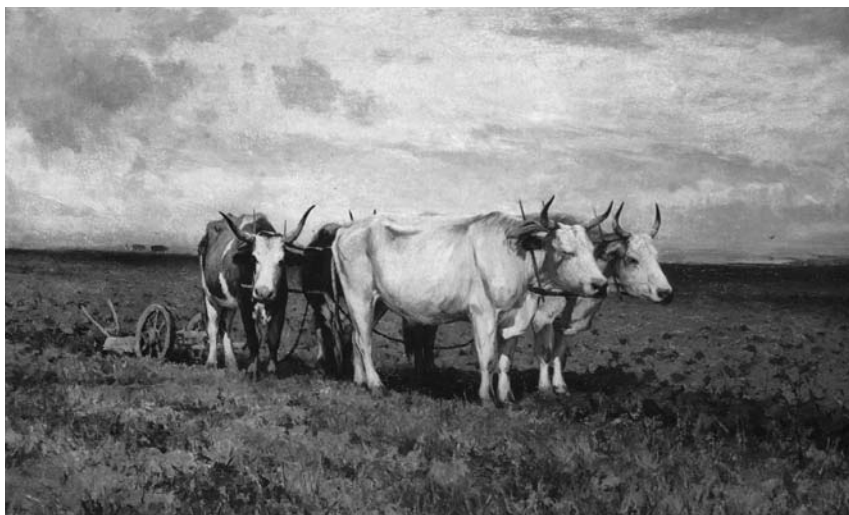
свою сім'ю вони утримували за рахунок земельної ділянки, яку поміщик надавав їм у користування (селянські наділи). За неї вони відбували панщину і виконували інші повинності. Праця із застосуванням примітивних, ще дідівських знарядь, до того ж з-під палки, була малопродуктивною, бо селянин не був зацікавлений в її результатах.

До певного часу така система господарювання влаштовувала поміщиків. Їхні порівняно невисокі потреби задовольнялися безпосередньо з власної землі (натуральне господарство). Великі земельні площі поміщикам були непотрібні, бо їхня участь у торгівлі мала епізодичний характер.

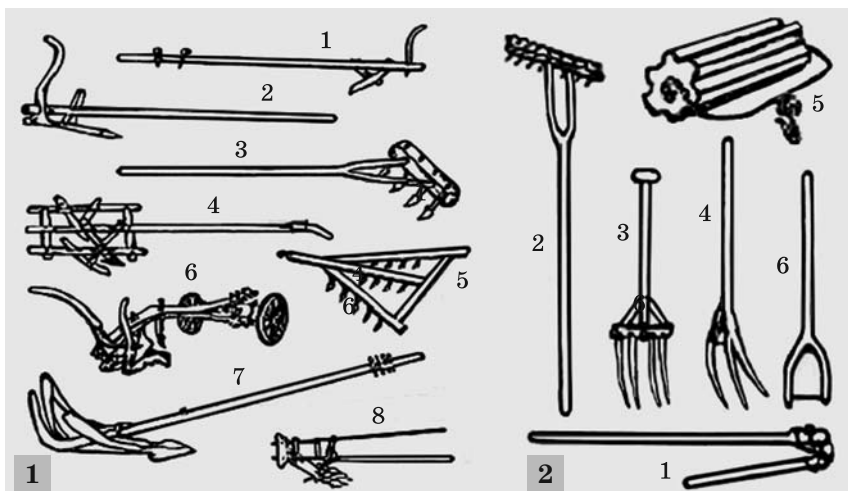
Але наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. обстановка різко змінилася. Життя стало вимагати від поміщиків багато грошей. З'явилася така кількість нових товарів і послуг, якої у XVIII ст. не було. Дітей віддавали на навчання в університети, інколи і в закордонні. Модним стало виїжджати на курорти, особливо західноєвропейські. Прагнення до комфорту вимагало сучасних меблів, музичних інструментів, картин, бібліотек, дорогого одягу та інших предметів побуту.

Поміркуйте *Як можна було розв'язати цю проблему? Який спосіб вирішення обрали поміщики і чому? Чи був цей спосіб найкращим?*

Отримати гроші можна було лише шляхом розширення виробництва і реалізації на ринку додаткової продукції. Щоб досягти цього, потрібно змінювати саме виробництво,

С. Світославський. Воли на оранці. *Протягом усього XIX ст. основу сільського господарства складало рільництво.*

Сільськогосподарський реманент XIX ст.

1. Традиційні знаряддя обробітку ґрунту були примітивними. Лише на Півдні України з'явився удосконалений плуг. 1 – рало, 2 – рало з полозом, 3 – чотиризубе рало, 4 – бороноподібне рало, 5 – радло (гака), 6 – удосконалений плуг, 7 – соха-рогач, 8 – соха-двосторонка.

2. Традиційні знаряддя обмолоту були переважно дерев'яними. Залізо використовували лише в окремих випадках. Машин не було. 1 – щип, 2 – дерев'яні граблі, 3 – вила із залізними зубами, 4 – дерев'яні трійчаки, 5 – кам'яний лоток, 6 – лопата для віяння зерна.

відмовлятися від малопродуктивних форм його організації і вводити ефективніші. Найголовніше – вивільнити господарську ініціативу селянина, зацікавити його в результатах своєї праці. На Заході вже давно зробили рішучі кроки в цьому напрямі, і це дозволило створити високопродуктивне сільське господарство. Інакше відбувалося в Україні. Чіпляючись за старі методи, більшість поміщиків вдалася до простого розширення посівних площ, особливо на Півдні, де все більше розорювали степи. При цьому практично нічого не змінювалося в техніці обробітку ґрунтів. Малоефективні знаряддя праці, відсутність добрив не дозволяли мати високі врожаї.

Поміркуйте Чи можна було вести господарство в інший спосіб? Чи дало б це кращий результат?

У цих умовах прагнення поміщиків зробити свої господарства прибутковішими виливалося в посилення визиску селян. Збільшилася панщина, яка подекуди сягала 6 днів на тиждень,

І. Іжакевич. Кріпаків міняють на собак. Такі сцени із життя українського села на початку XIX ст. нікого не дивували, були звичайними.

зростали додаткові повинності селян. У багатьох маєтках з'являлися заводи та фабрики, де кріпаки працювали або після закінчення робіт у полі, або постійно. Працювали також жінки і діти. У таких умовах поміщиків уже не цікавило власне господарство селян: їм був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Це зумовило поширення такої форми експлуатації, як **урочна система** виконання панщини. Кожен кріпак отримував від поміщицького управителя завдання на день (урок), але, як правило, його доводилося виконувати два, а то й три дні.

Поміркуйте Які наслідки мало посилення кріпосного гніту?

Спроби оскаржити дії поміщиків закінчувалися нічим. У Російській імперії діяла заборона кріпакам скаржитися на своїх господарів. Тому «розгляд» позовів нерідко закінчувався покаранням самих селян.

Все вищевказане було притаманне й аграрним відносинам на українських землях у складі **Австрійської імперії**. Землею володіли великі магнати, які намагалися наростити виробництво за рахунок визиску селян. Лише в поодиноких маєтках прагнули використовувати агротехнічні досягнення, застосовувати найману працю.

3. Військові поселення в Україні

Значна частина селянства Наддніпрянської України (понад 1/3 загальної кількості) належала не поміщикам, а Російській державі (казні). Держава вбачала у своїх селянах джерело коштів для покриття бюджетних витрат і резервуар для поповнення армії. Потреби як поміщиків, так і держави в першій половині XIX ст. швидко зростали. Вони не знайшли цивілізованих методів посилення ефективності господарства державних селян, щоб через податки збільшити надходження до бюджету. Російські чиновники пішли тим же шляхом, що й поміщики. Вони винайшли свою форму урочної системи: у 1816 р. в Росії з державних селян почалося утворення військових поселень. У 1817 р. перші військові поселення з'явилися в Україні. Ними опікувався відомий своєю жорстокістю наблизений до царя граф Олексій Аракчеєв. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, а й одночасно утримувати одного-двох солдатів. Усе життя військових поселенців регламентувалося суворим режимом. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики з семирічного віку (кантоністи). Під бій військового барабана поселенці мали вставати і лягати спати, йти на роботу, обідати, палити печі та виконувати всі інші роботи.

Формально поселенці мали працювати три дні для держави, три дні для себе й один день відпочивати. Але «уроки» були такі, що насправді поселенці працювали для держави цілий тиждень. Таким чином, військові поселення стали особливим видом кріпаччини, більш жорстоким, ніж той, що існував в інших районах.

Поміркуйте Наскільки життєздатною виявилася ідея створення військових поселень?

Такі поселення створювалися на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині та Поділлі. **В Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення.** Спроба сформувати самоокупне військо закінчилася повним провалом. У 1857 р. військові поселення ліквідували.

Військові поселення в Чугуєві.
Селянські будинки й солдатські казарми поруч – ідеал устрою життя в Російській імперії часів Олександра I і Миколи I.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Замість того, щоб відкрити простір ринковій модернізації сільського господарства, царський уряд, який орієнтувався на інтереси великих землевласників, усіляко стримував її. У результаті, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. господарська система України, яка ґрунтувалася на кріпосництві, вступила в смугу кризи, з якої так і не вийшла.

Криза полягала в тому, що поміщики нізачо не хотіли відмовлятися від малоефективної праці кріпаків і впроваджувати у своїх маєтках машини та застосовувати агротехнічні вдосконалення. Вони відмовлялися переводити свої господарства на рейки ринкової економіки, посилювали експлуатацію кріпаків, яка в деяких маєтках досягла крайніх меж: 6 днів панщини на тиждень. Тут кріпацтво закінчувалося і починалося рабство. Ганебним проявом кризи кріпацтва стали військові поселення, до яких в Україні було приписано більш ніж півмільйона осіб.

■ Перевірте себе

1. *Охарактеризуйте сільськогосподарські знаряддя, якими користувалися селяни в першій половині XIX ст. Який висновок можна зробити на підставі цього?*
2. *Які факти свідчать про кризу поміщицького господарства? З'ясуйте причини та спрогнозуйте наслідки цієї кризи.*
3. *Яку оцінку можна дати соціально-економічному становищу селянства?*
4. *У чому полягала суть урочної системи?*
5. *Які цілі переслідував уряд, уводячи військові поселення? Чи вдалося їх досягти? Чому? Знайдіть військові поселення на карті на с. 62.*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3 Указів царського уряду про покарання селян (уривки)

Для утримання кріпаків у покорі та доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання за власним розсудом, але без каліцтва і тим менш ще з небезпекою для їхнього життя.

Коли володілець (власник) не побажає карати кріпаків своїх сам або якщо використані ним засоби покарання і виправлення залишаться безуспішними, то він може звернутись до уряду і просити законного з його боку сприяння.

За провини, власне, проти володільця або його прав, так само як і за проступки поліцейські, кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього

житла або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти волосних та громадських управлінь...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

Джерело: Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – Ч. I. – К., 1996. – С. 241.

Запитання і завдання

1. Спираючись на поданий документ, охарактеризуйте становище селян. Чи правомірно буде стверджувати, що стан кріпосних селян був майже рабським?
2. Які висновки можна зробити, спираючись на порівняння становища селян доби Гетьманщини із становищем селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

Запам'ятайте дати

- 1817–1857 – військові поселення в Україні.

Словник термінів

- **Криза** (від грец. *krisis* – переворот, перелом, перехідний стан) – це період у розвитку, для якого притаманні: 1) збитки; 2) шанс на оновлення; 3) необхідність прийняття рішучих управлінських рішень. Криза виконує кілька важливих функцій: утверджуються більш ефективні форми господарювання; оновлюються ідеологічні та політичні умови; оновлюються еліти.

§10

Зародження ринкових відносин. Початок промислової революції

ЗГАДАЙТЕ 1. У чому полягає суть ринкових відносин і чим вони відрізняються від кріпосницьких? В яких європейських країнах процес формування ринкових відносин почався раніше, ніж в Україні і чому?

Творче завдання

Як вплинуло зародження ринкових відносин на економіку України?

1. Проникнення товарних відносин у поміщицьке господарство

Попри всі спроби поміщиків і влади зберегти кріпосницькі відносини, вони протягом першої половини XIX ст. хоча й повільно, але неухильно руйнувалися. В економіці України поступово визрівали ринкові відносини. Хоча й із запізненням, але вона виходила на той магістральний шлях капіталістичної модернізації розвитку, яким вже впевнено йшла Західна Європа.

Поміщицьке господарство залишалося оплотом кріпосницьких відносин в Україні. Разом з тим серед поміщиків було багато таких, які прагнули перебудувати свої маєтки для роботи на ринок.

По всій Україні, особливо на Півдні, в першій половині XIX ст. зростало виробництво хліба на продаж. Розширювалися посіви технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшилися площі під коноплями й тютюном, у Катеринославській і Херсонській – під льоном. У 20-х роках XIX ст. з'являються і швидко розширюються на всьому Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині плантації цукрових буряків.

Найенергійніше долучалися до товарно-грошових відносин великі землевласники. Розширюючи виробництво, вони проявляли інтерес і до технічного вдосконалення (раціоналізації) господарств, зверталися до практики передових вітчизняних та іноземних сільських виробників, знайомилися з досягненнями агрономії та агротехніки, намагалися використовувати сільгоспмашини. Застосовували косарки, віялки, молотарки (спочатку кінні, а потім парові).

Здебільшого раціоналізаторські експерименти закінчувалися невдачею.

Поміркуйте *За яких умов раціоналізаторські експерименти мали б успіх?*

Причинами цього були: 1) опір селян, для яких раціоналізація означала лише одне – посилення визиску; 2) нестача в поміщиків грошей, необхідних для придбання нової техніки й найму робітників; 3) нестача вільної кваліфікованої робочої сили. Інакше кажучи, на перешкоді раціоналізації стояла кріпосницька система.

2. Селянські промисли

Розклад кріпосницької системи супроводжувався обезземеленням селян. На середину XIX ст. близько 25 % селянських родин України були безземельними.

Поміркуйте *Як можна було б покращити життя бідних верств селянства?*

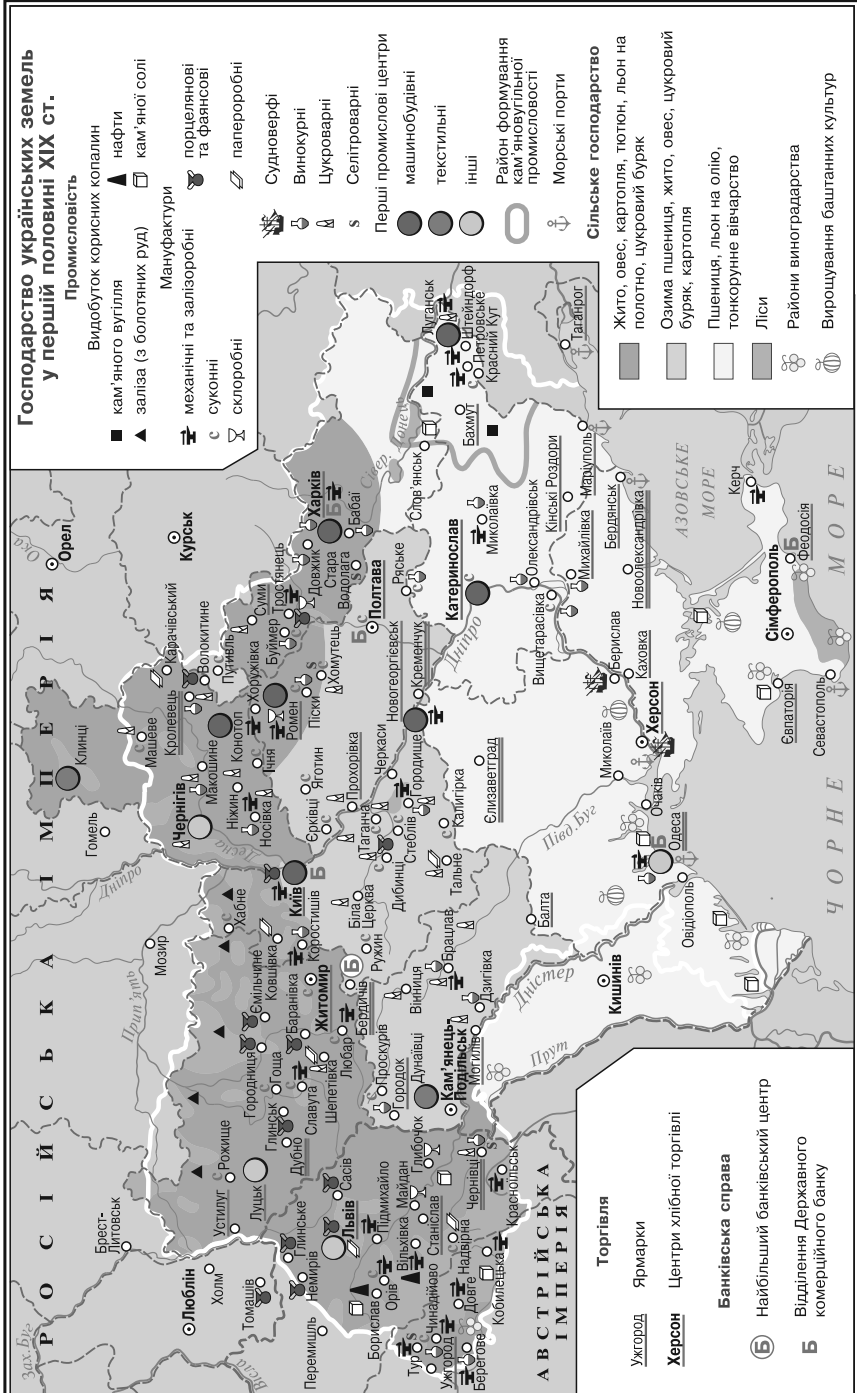
М. Каразін. Чумаки в дорозі.

Безземельні селяни шукали заробіток насамперед недалеко від дому: йшли на різні місцеві підприємства – цукроварні, цегельні, займалися дрібними промислами – виробляли взуття, посуд, полотно, сукно, колеса для возів, та й самі вози, бочки, мішки тощо.

Велику роль у цей час відігравало чумацтво. Ще наприкінці XVIII ст. воно переросло в торговельно-візницький промисел. Зубожілі селяни шукали заробітку у візницькому промислі і ставали чумаками-візниками, а заможні перетворювалися на чумаків-підприємців, господарів власних чумацьких валок і одночасно великих торговців. У середині XIX ст. чумаки доставляли в південні порти до 640 тис. тонн хліба щорічно.

Частина бідноти, не знайшовши роботи вдома, змушена була шукати заняття в далеких відходах. Навесні, перед початком сільськогосподарських робіт, тисячі селян з паспортами від місцевого начальства й просто з «відпускними білетами» від поміщиків тяглися, часто з косами на плечах, на заробітки в Степову Україну. Значна частина заробітчани залишалася на сільськогосподарські роботи на все літо. Найбільшу частину таких робітників постачали Полтавщина й Харківщина.

На іншому полюсі села виділялися заможні селяни. Всупереч державній політиці, сваволі поміщиків найенергійніші селяни

Садиба «Шарівка» на Харківщині типова серед тих, що існували у першій половині XIX ст.

накопичували гроші, вкладали їх у промислові підприємства, торгівлю, купували землю або орендували її в поміщиків. Оплативши свою волю, вони із ще більшою енергією зміцнювали своє господарство. Із селян-кріпаків вийшли купці й промисловці – мільйонери Яхненки, Симиренки. Козаком за походженням був Артем Терещенко, хліботорговець і чумак, родоначальник династії відомих цукрозаводчиків.

3. Початок промислової революції. Формування фабрично-заводської промисловості

У своєму розвитку промисловість проходить декілька стадій. Почалося все з дрібного товарного виробництва і капіталістичної мануфактури. На зміну мануфактурі, де використовується ручна праця, приходить фабрика (завод), в якій виробництво побудоване на застосуванні машин, спочатку парових.

Перехід до машинного виробництва називають промисловим переворотом.

Він започаткував справжню революцію у виробництві і забезпечив модернізацію всіх аспектів життя суспільства. Перші машини в Україні почали використовувати вже наприкінці XVIII ст. **Від 30-х років XIX ст. кількість фабрик стала збільшуватися такими темпами, що вже можна було говорити про початок промислового перевороту.**

Поміркуйте Чому промисловий переворот в Україні відбувся із запізненням майже в півстоліття, на відміну від країн Західної Європи?

Перша половина XIX ст. характеризувалася досить швидкими темпами розвитку промисловості. Якщо наприкінці XVIII ст. налічувалося 200 промислових підприємств, то в 1860 р. – 2150. Кількість працюючих на них зросла майже вдев'ятеро.

Поміркуйте Які зміни відбулися у соціальній структурі внаслідок промислового перевороту? Чому?

Візитною карткою тогочасної української промисловості стало перш за все цукроваріння. Видатними організаторами цукрової промисловості України були сім'ї Яхненків і Смирєнєв. Ці родини колишніх кріпаків заснували в 1815 р. торговий дім, котрий згодом став відомим не тільки в імперії, а й в Європі. Накопичивши кошти на торгових операціях, вони в 40-х роках XIX ст. першими в Російській імперії заснували парове цукрове виробництво, обладнали машинобудівний завод, утримували ціле робітниче містечко з технічним училищем, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою. На середину XIX ст. в Україні діяло майже 70 % цукрових заводів імперії, вони забезпечували понад 80 % загальноросійського виробництва цукру.

Група підприємств України виробляла полотно. Але полотняна промисловість в 40–50-х роках XIX ст. зникла зовсім, не витримавши конкуренції з боку бавовняної промисловості центральних губерній Росії, яку щедро підтримував російський уряд.

У 1823 р. в маєтку графа Воронцова в містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено **перший на Дніпрі пароплав**, який назвали «Бджілка». Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла пароплавна компанія, яка мала кілька потужних пароплавів.

Зростаючі потреби в машинах і механізмах зумовили появу **машинобудівних заводів**. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. український поміщик Кандиба. Двадцять років потому в українських губерніях було біля двадцяти машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Хоча потужність підприємств у цих галузях була невеликою, проте невпинно зростала.

Істотною перепоною на шляху становлення промислового виробництва стало те, що воно вимушено базувалося на примусовій кріпосницькій праці, малопродуктивій та вкрай не вигідній.

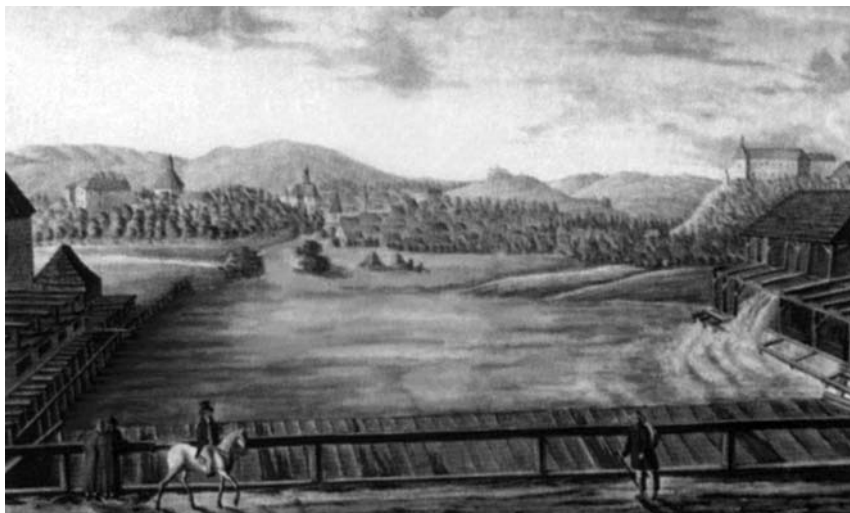
Поміркуйте Чому праця кріпаків була менш продуктивною, ніж вільнонаймана?

Що стосується промисловості **Західної України**, то в перші десятиліття XIX ст. там успішно розвивалися галузі, добре відомі ще з попередніх часів: текстильна, шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова.

У Галичині на першому місці стояло ткацтво. Майже не було села або фільварку, де б не виробляли полотна, яке йшло до Відня, Брно, Будапешта. Розвивалося шкіряне виробництво, призначене для експорту. Засновувалися нові керамічні, залізобудівні підприємства, ливарні заводи. Успішно розвивалася соляна промисловість.

Співвідношення кріпосних і вільнонайманих робітників у промисловості Східної України. 1828 р.

Папірня в Бережанах. 1805 р. Типове підприємство того часу.

Такий стан, проте, тривав недовго. Відносно благополуччя в названих галузях спиралося на мануфактурне виробництво, машини впроваджувалися вкрай повільно. **Початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії дуже негативно вплинув на галицьку промисловість.** Більш-менш розвинутими залишилися лише гуральництво й броварництво, сірчана промисловість. Про низький загальний рівень промисловості краю свідчив і невеликий відсоток зайнятого в ній населення – 5,6 %.

Поміркуйте Як можна пояснити той факт, що Наддніпрянська Україна мала більш розвинуту промисловість, ніж Західна Україна?

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Зворотним боком кризи кріпосницької системи в Україні було зародження ринкових відносин. У сільському господарстві це виявлялося в швидкому рості товарності (тобто збільшенні частки продукції, призначеної на продаж), впровадженні технічних культур, раціоналізації (технічному вдосконаленні, використанні машин, досягнень агрохімії та ін.), використанні найманої праці. Але більшість поміщиків вела господарство традиційним способом, посилюючи експлуатацію кріпаків.

У 30-ті роки XIX ст. починаються якісні зміни в промисловості України, пов'язані з переходом від ручного виробництва до машинного, – **промисловий переворот.** Формується фабрично-заводська промисловість. Це стало переконливим свідченням поширення в Україні модернізаційних процесів.

■ Перевірте себе

1. Які зміни в сільському господарстві свідчать про зародження ринкових відносин?
2. Яке значення мало поширення селянських промислів для розвитку ринкових відносин?
3. Дайте визначення поняття «промисловий переворот».
4. Назвіть прізвища найбільших українських підприємців – вихідців із селян.
5. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту в Україні.
6. Які особливості спостерігаються в розвитку промисловості та торгівлі в Україні? Чому деякі важливі галузі промисловості не розвивалися?
7. Користуючись картою на с. 92, підготуйте розповідь про господарство українських земель.

ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИЧумаки Полтавщини. 1849 р. (Уривок з
книги М. Арандаренка «Записки про
Полтавську губернію»)

Ті, що займаються візникунням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, зуться тут чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по малорос. чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом само-свідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака.

Цей клас, підкоривши себе особливим умовам під час візникуння, відрізняється цим від інших малоросіян. Вони (чумаки) мають дуже великих, сильних і красивих волів, охоче за ними доглядають, платять за них дорогу ціну і цим пишаються; в добрі, надзвичайної міцності вози, на які кладуть 100 і більше пудів, запрягаючи звичайну пару волів (тут зветься паровицею); ті, в кого худоба слабша, впрягають і дві пари. Коли на Перекопі від озер сіль вивозилась вільно, зі сплатою в казну від пароволого воза, то були приклади, що чумаки вивозили парою волів на одному возі по 200 пудів солі і більше.

Візникуння своє чумаки провадять звичайно валками (по малорос. фура), які складаються з кількох десятків возів (по чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникуння, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожного. Таке товариство зветься в них артіллю. Кожний чумака в своїй артілі підкорюється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них – карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він признає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

Візникуння їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 100–101.

Запитання і завдання

На підставі відомих вам фактів про працю чумаків, поміркуйте над запитанням: що змушувало їх об'єднуватися в артілі і підкорятися суворій дисципліні?

Запам'ятайте дати

- 30-ті роки XIX ст. – початок промислового перевороту в Україні.

Словник термінів

- **Ринок** – обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари в масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).
- **Товарне виробництво** – форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.
- **Раціоналізація** (від лат. *rationalis* – розумний, *ratio* – розум) **виробництва** – удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.
- **Промисловий переворот** – перехід від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської; мав дві сторони: технічну (заміна ручної праці машинною), що призвело до підвищення продуктивності праці, та соціальну (буржуазія та пролетаріат стають основними класами суспільства).

§11

Зростання міст і розвиток торгівлі. Повсякденне життя

ЗГАДАЙТЕ 1. Яку роль у розвитку ринкових відносин у західноєвропейських країнах відіграли міста? 2. Назвіть найбільші міста України (Правобережної, Лівобережної, Південної та Західної) в другій половині XVIII ст. 3. Що вивозила (експортувала) і що ввозила (імпортувала) Україна в другій половині XVIII ст.?

Творче завдання

Наскільки правомірно стверджувати, що торгівля між українськими землями та центральними регіонами Російської і Австрійської імперій мала колоніальний характер?

1. Міста. Зростання морських портів

Природним наслідком поширення ринкових відносин в Україні, розгортання на її теренах модернізаційних процесів було зростання міст, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Проте залежне становище українських земель у складі двох імперій суперечливо позначилося на цих процесах.

Розміщення промислових підприємств переважно в містах сприяло їх економічному зміцненню, зростанню чисельності міського населення. Протягом першої половини XIX ст. чисельність городян зросла в три рази, а на Півдні, господарське освоєння якого здійснювалося переважно на некріпосницькій